

Ф.Р. АБДУРАХМОНОВ

**ҚАДИМГИ ШАРҚДА
ПСИХОЛОГИК
ФИКРЛАР ТАРАҚҚИЁТИ**

88.1273

679

A-15

Ф. Р. АБДУРАХМОНОВ

ҚАДИМГИ ШАРҚДА ПСИХОЛОГИК ФИКРЛАР ТАРАҚҚИЁТИ

(Ўқув-услубий қўлланма)

«NOSHIR»
ТОШКЕНТ – 2012

УДК: 159.9(09)
КБК 88.1
А 15

Абдурахмонов Ф.Р.

Қадимги Шарқда психологик фикрлари тараққиёти / Ф.Р. Абдурахмонов; масъул муҳаррир Э.Ғ. Ғозиев.
– Тошкент: NOSHIR, 2012. - 72 б.

УДК: 159.9(09)
КБК 88.1

Ушбу ўқув қўлланмада психология фанининг Шарқ мамлакатларидаги ривожланиши, шу ўлкаларда янги ижод қилган буюк, олимлар, мутафаккирларнинг руҳият, психология билан боғлиқ фикрлари ўрганилди.

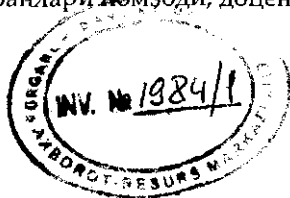
Ушбу қўлланма олий ва махсус билим юртларининг талабаларига, психология ва унинг Шарқдаги ривожланиши тарихи билан қизиқувчиларга мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:

психология фанлари доктори, профессор Э.Ғ. Ғозиев

Тақризчилар:

фалсафа фанлари доктори, профессор Х. Аликулов,
фалсафа фанлари доктори, профессор И. Хўжамуродов,
психология фанлари доктори, доцент А.И. Расулов

ISBN 987-9943-353-71-8

© «NOSHIR» нашриёти, 2012

КИРИШ

Ўзбекистон ижтимоий ҳаётида улкан ўзгаришлар юз бермоқда. Бу бўлаётган ўзгаришлар психология соҳасида ҳам кўзга яққол ташланади. Ўзбекистонда психология фанининг ҳақиқий ривожланиши учун шарт-шароит фақат мустақилликни қўлга киритганимиздан кейингина пайдо бўлди. Психология фани олдида турган кўплаб масалалар, уларни ўрганиш ва ҳаётга татбиқ этиш, инсон муаммоларини ҳал қилишда, психологик хизмат масалалари, ёш авлодни тарбиялашда, касб билан боғлиқ масалаларни ўрганишда бу фаннинг ўрни ва аҳамияти катта. Айниқса, психология тарихи, унинг муҳим томонини ташкил этадиган Шарқ мутафаккирларининг руҳият ҳақидаги фикрлари, таълимотлари, кузатишларини ўрганиш жуда муҳим аҳамиятга эгадир. Бу мерослар, қадриятлар ҳақида И.А.Каримов таъкидлаганидек, «Ўз тарихини билмайдиган, кечаги кунни унутган миллатнинг келажаги йўқ».¹ Тарихни чуқур ўрганиш зарур, бу тарихий жараёнларда халқнинг руҳияти, маънавияти ётади.

Ҳозирда миллий маънавиятимизни ўрганишга бўлган қизиқиш, интилиш ортиб бормоқда. Кўпгина фанлар каби психология фанининг тарихга, айниқса, шарқ мутафаккирларининг инсон руҳияти, психологик жараёнлар тўғрисидаги фикрлари кўпчилик инсонларни қизиқтирмоқда. Инсон ҳаётининг серқирра фаолияти ва турмуш кечириш жараёнида унинг руҳияти, психологик жараёнлари муҳим асос ҳисобланади. Инсон ўзининг оғли ҳаёти давомида нимаики қилмасин, унинг асосида психологик жараёнлар ётади. Буни эса қадимда Шарқнинг буюк инсонлари, мўътабар мутафаккирлари олдиндан англаган эдилар. Шунинг учун ҳам ўз асарларида, руҳий жараёнларга уларнинг инсон ҳаётидаги ўрнига у ёки бу тарзда баҳо бериб ўтган эдилар. Ўтмиш мутафаккирларининг психология ҳақидаги бундай фикрлари, ҳозирда ҳам фан тараққиёти билан боғлиқ ҳолда кўпчилик олимларни, шу соҳани билган инсонларни қизиқтириб келмоқда.

¹ Каримов И. А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т.: «Маънавият». 2008 й. 4-бег.

Ушбу китобда биз Қадимги Шарқ мутафаккирларининг асарларида инсон психологиясига оид билдирилган фикрлар, жамият, инсоннинг ҳаётий фаолиятидаги маълум бир қирраларини ўрганиш давомида психологик жараёнларни ҳам тегиб ўтишдаги баён этилган ёки шунга яқин бўлган психологик фикр ва у ҳақидаги масалаларни кўриб чиқишга интилиб кўрамыз. Инсон руҳияти ҳақида жуда кўп фикрлар Шарқ мутафаккирлари томонидан айтилган. Шарқ мутафаккирлари инсонни ахлоқий, эстетик муносабатлари, булар билан боғлиқ ҳолда эмоционал кечинмаларини, инсон ақли ва тафаккури, билими ва билиш жараёнлари, меҳнати ва унинг натижаларига бўлган муносабатларда содир бўладиган психологик жараёнларни кенг ўрганганлар. Инсондаги фаҳм-фаросат, иродавий жараёнлар, диққат билан ўз мақсади томон ҳаракатланиши, зукколиги, интилувчанлиги, табиат ва биологик жараёнлардан завқланиш каби кўплаб масалаларни ўз асарларида таҳлил қилишга эътибор берганлар. Инсонга хос ахлоқий-руҳий, эстетик жараёнларни ўрганиш ва уларга амал қилиш кераклигини кўрсата олиш мутафаккирларнинг инсонни тўғри тарбиялашга бўлган интилишини ҳам кўрсатади. Бу иш биринчи маротаба қилинаётганлигини ҳисобга олган ҳолда маълум бир ўзига хос нуқсонлар ҳам мавжуд бўлиши мумкин. Ушбу китоб ўзининг кўтариб чиққан масалалари билан маълум бир талаб ва эҳтиёжларни қондира олади, деган умидидамиз.

1-§. Қадимги Шарқдаги илк психологик фикрлар

Фанда қадимий деб юритиладиган эрамиздан аввалги даврлар ҳақида, унинг ривожланиши, тарихи, руҳиятга оид, инсон психологияси ва унинг жараёнлари ҳақида билдирилган фикрлар бизгача етиб келмаган. Бу ҳақидаги маълум бир эпизодлар, узук-юлуқ маълумотлар ҳар хил манбаларда сақланиб қолган ва шулар асосидагина бирор-бир фикр айтиш мумкин, холос. Булар қаторига қадимги даврлардан сақланиб қолган китоблар, археологик қазилмалар орқали топилган ноёб топилмалар, халқ оғзаки ижодига тегинли бўлган қадимий мерослар ва бошқа халқлар тарихи билан боғлиқ ёдгорликларда учрайдиган фикрлар киради.

Психология тарихи фанининг ўрганиш масалаларидан бири бу Шарқ мамлакатларида шаклланиб таркиб топган психологик фикрлар тараққиёти ва инсонларнинг руҳий тараққиётини ўрганиш ҳисобланади. Инсониятга маълумки, Шарқ бутун бир инсоният маданиятининг шаклланишига ўзининг улкан ҳиссасини қўшиб келган буюк макондир. Шарқ мамлакатлари ўзининг қадимийлиги билан, давлатчилик соҳасида, фан ва маданият соҳасида Ер куррасидаги энг қадимий жойлардан бири ҳисобланади. Шарқ мамлакатлари деғанда, асосан Хитой, Ҳиндистон, Миср ва Марказий Осиё мамлакатлари тушунилади.

Қадимий маданиятга эга бўлган Марказий Осиё халқлари қулай географик муҳитга жойлашган бўлиб, бу қулай шарт-шароитлар уларнинг ҳаётида ижтимоий-иқтисодий тараққиётларнинг эртароқ бошланишига олиб келди. Бу ўлкаларда илк ўрта асрлардаёқ шаҳарлар, саноат, илм-фан кабилар кенг тараққий этгани, бу айнан инсон оғпи билан боғлиқ бўлган жараён яъни руҳий кечинмаларни, жараёнларнинг ҳам пайдо бўлганидан далолат беради. Эрамиздан аввалги даврларга оид бўлган кўплаб маълумотларда булар ҳақида бой ва қизиқарли фикрлар баён этилган. Бу қадимги бўлган мамлакатларда психологик фикрлар асосан фалсафанинг таркибида, унинг масалалари билан боғлиқ ҳолда кўриб чиқилган. Эрамизгача ҳаёт қайнаган шаҳарларнинг қолдиқлари, уларда акс этган ҳаёт жараёнлари билан боғлиқ кўпгина топилмалар Наманган, Самарқанд, Сурхондарё, Тошкент вилоятларидаги археологик қазилмаларда топилган ва топишмоқда. Дейлик, ҳар хил матолар, кўзалар, тангалар, чизмалар, расмлар, меҳнат қуроллари ўша даврдаги инсонларнинг маданияти, ривожланишлик даражасини кўрсатади. Бу топилмалар Қадимий Шарқда ишлаб чиқарилганлиги билан бирга, эстетик,

этик, фалсафий ва психологик фикрлар мавжуд бўлганидан далолат беради. Биламизки, маълум бир нарсаларни ишлаб чиқаришда инсондаги дид, гўзалликни ҳис қилиш, инсонга фойдалилик даражасини кўра олиш, яъни ҳаёлида уни тасаввур қила олиш каби инсон руҳиятига тегишли жараёнлар кечиб ўтади. Демак, буларнинг бўлиб ўтиши улар ҳақидаги маълум бир назарий тасаввурлар бўлганлигини тасдиқлайди. Оғзаки ҳолда бўлса ҳам инсонлар бир-бирларига маълум билимлар ҳақида маълумотлар етказиб турганлар. Бундан ташқари халқ оғзаки ижодида қадимдан сақланиб келинаётган ҳикоялар, бадийий тўқималар, масалларда ҳам шундай меросий ҳолатларни кузатиш мумкин.

Қадимий Шарқ мамлакатларида фалсафий фикрлар доирасида психологик фикрлар ҳам пайдо бўлиб, шаклланиб бoйиб борди. Бу фикрлар асосан диний характерда эди. Ўша даврда шаклланиб келаётган диний билимлар тизими асосан фалсафий масалаларни қамраб олиш билан бирга, инсон руҳиятига тегишли масалаларни ҳам ҳар хил кўринишда ўзига қамраб олган эди. Бу билимлар ўзида мифологик-ақида кўринишидаги масалаларни ҳал қилишда яққол кўзга ташланади. Мифлар, ақидалар бу қандайдир ғайритабиий ҳодисалар, нарсалар эмас, балки уларда баён қилинган воқеалар афсонавий образлар орқали бизгача ўша давр одамларининг ҳаётини, руҳий жараёнларини тушунишимиз, тасаввур қилишимиз учун имконият яратиб беради.²

Қадимий Шарқ мамлакатларида кишилик жамиятини ривожланиб бoриши давомида ибтидоий жамоа даврларидан, аста-секин қулдорлик даврига ўтила бошлади. Бу даврга келиб ишлаб чиқариш кенгайди, хусусий мулк пайдо бўлди. Инсонлар ўртасида табақаланиш кучайиб борди, инсонлар ўртасидаги муносабатлар ўзгарди, инсон руҳиятидаги ўзгаришлар, онгли муносабатлар такомиллашди, инсон тафаккур қилиш даражаси ҳам анчагина илгарилаб кетди. Бу даврларга келиб ижтимоий онг шакли сифатида фалсафа вужудга келди. Инсон ҳаётининг муҳим бўлаги бўлган психик жараёнлар ҳақидаги билимлар фалсафанинг таркибида ривожлана бошлади.

Қадимий даврларда инсониятнинг кoмпoт ҳақидаги, инсон ва унинг пайдо бўлиши, фаолияти ҳақидаги биринчи илмий фикрлари, тушунчалари диний таълимотлар характерида Мисрда пайдо бўла бошлади. Бу даврда 3000 йил олдин қулдорлик пайдо бўлган Миср мамлакатада ирригацияга асосланган қишлоқ хўжалик, чорвачилик, ҳунармандчилик, тўқимачилик, қурилиш саноати ка-

² Мифы народов мира. Советская энциклопедия. 1980 г.

би томонлар ривожланган эди. Бу каби ривожланишлар Миср иқтисодини, ижтимоий ҳаётини ўзгаришига олиб келди. Энди бу мамлакатда курашлар асосида янги фикрлар ривожлана бошлади. Бу даврда «Афист кўшини», «Умидсизланган кишининг ўз жони билан суҳбати», «Хўжайиннинг ўз қули билан суҳбати» каби ёзма ёдгорликлар вужудга келди. Бу қадимий ёзма ёдгорликларда фалсафий фикрлар билан бирга инсон руҳий кечинмалари ҳам ўз аксини топган эди.

Диний асосда вужудга келган фалсафий, психологик фикрларда кишиларнинг ҳаёти асосан инсон руҳияти, унинг эмоционал кечинмалари билан боғланган эди. Бу даврларда диний фикрлар янгича маъно олиб, кўпроқ кишининг ҳаёти, фаолияти билан боғлаб борган. Бу фикрларни эрамизгача 4000 йил илгари Мисрда ёзилган «Мемфик теология» деб ном олган асарда кўришимиз мумкин. Шу асарга асосан, бу ун дунёни қурувчи, унинг архитектори бу Птах худосидир. Инсонлар худолар каби юраклари, тиллари, сўзлари билан фикрламасликлари керак деб айтилади. Шунинг учун худолар инсонга, унинг кўзига кўришни, қулоғига эшитишни, бурнига ҳидлашни, нафас олишни ва ҳатто юрагига фикрлаш қобилиятини бердилар. «Юрак ҳар қандай онга юксалишни беради»,³ деб ёзилган бу китобда. Бу фикрдан ўша қадим замонданоқ ҳар онгнинг юз беришининг асосий парти сифатида танадаги марказий органининг фаолияти назарда тутилган.

Бундай ҳулосаларни қилиш учун, амалий материалларни умумлаштирувчи инсоннинг билиш фаолияти зарур эди. Бунда эса инсоннинг нутқи, билдираётган сўзига бўлган эътибори ҳам кам роль ўйнамас эди. Қадимги одамлар онгида нутқ, сўз бу реал мавжуд нарсаларни худди эгизаги каби тасаввур қилинган. Лекин «Мемфик теология хотираларида» эса бу фикрларга бошқача тарзда ёндашилган. У ердаги фикр бўйича «Тил бу юракда нима ўйланган бўлса уни такрорлайди». Бундан, тил юракка тананинг ҳар хил органларидан келган маълумотларни такрорлайди, деган фикр келиб чиқади.

Фикрларни пайдо бўлишида энг асосий манба бу – Қадимги Шарқ тиббиёти эди.

Шарқнинг ҳамма мамлакатларида (кейинчалик қадимий Грецияда ҳам) тиббиётдаги асосий диққат қоннинг айланишига қаратилган эди. Улар қоннинг ҳаётни таъминлаб берувчи томонини икки бошланғич суюқликдан: қон суюқлигидан ва унинг хавосидан ташқил топган деб ҳисобланар эди.

³ М.Г.Ярошевский. История психологии. –М. «Мысль». 1985 г. 28-с.

Қадимги Хитой тиббиётида ҳам тананинг асосий бошқарувчи органи сифатида юракка катта эътибор берганлар. Ҳаётни таъминловчи сифатида ҳавога ўхшаш ходисадан бошланувчи сифатида – ЦИ моддаси асосий ўрин эгаллаган. Булар ҳақида бизнинг эрамизгача VIII асрда ёзилган «Ички тузилишлар ҳақида»ги китобда баён этилган. Танада бошқа таркибий бўлақлар билан қўшилиб кетиб, ци моддаси физиологик функциялар билан бир қаторда психологик функцияларни ҳам бажаради. У инсонга нутқ инъомини етказди ва унинг «фикрларини бошқаради». Агар фикрлар юракда жойлашган бўлса, ҳислар – жигардадир, деб таъкидланади бу китобда.

Ҳинд табибларининг ҳам фикрларича, инсоннинг психик фаолияти, худди юқорида айтилганидек, юракда жойлашган. Юракни марказга қўйиб тушунтириш орқали, кейинчалик мияни ҳам марказга қўйиш схемаси пайдо бўлди.

Темперамент ҳақидаги таълимот ҳам биринчи маротаба медиклар томонидан ўрганилган. Бу таълимот стихияли материалистик тарзда одамлар ўртасидаги индивидуал фарқларни тушунтирар эди. Бу фарқларни тушунтиришда танадаги унсурларни ўрганиш орқали уларни очиб берилди. Темперамент асосига ҳинд ва хитой мутафаккирлари учта элементни қўядилар: – Ҳавога ўхшаш боғланиш (хитойларда – ци), сафро (бир хил ҳолларда қон) ва балғам. Мана шу элемент (унсур)лардан келиб чиқиб, кимда қандай элемент кўпроқ бўлса, ўшанга қараб одамлар маълум бир типга бўлинадилар.

Хитой медиклари қуйдаги одам типларини ажратиб кўрсатганлар:

1. Сафро (ёки қон) устунлик қилувчи тип: кучли, қўрқмас – йўлбарсга ўхшаш.

2. Ци элементи кўпроқ бўлган тип: мувозанатсиз, ҳаракатчан – маймунга ўхшаш.

3. Балғам устунлик қилувчи тип: секин ҳаракатланувчи, кам ҳаракатланувчи.

Ўша қадимий даврларда фанда диний таълимотлар кучлилик килса-да, лекин психофизиологик тушунчалар ҳам ўзига йўл очиб борди. Бу, аввало, ўша даврдаги қатор аниқ фанларнинг, айниқса, медицина фанининг ривожини билан боғлиқ ҳолда пайдо бўлди.

Янги ижтимоий шароитлар фалсафий мактабларнинг пайдо бўлишига шароит яратди. Бу мактабларда дин билан алоқа жуда яқин бўлса-да, шу билан бирга, инсон мавжудлиги ва унинг умуман борлиққа бўлган муносабатлари мантикий асосда муҳокама қилинади. Жуда қаттиқ ижтимоий сиёсий курашлар асосида эра-

мизгача минг йиллар олдин Қадимги Хитой ва Ҳиндистонда ана шундай илмий-фалсафий оқимлар вужудга келди.

Бу мактаблар илгари ташкил топган тушунчалар ва тасаввурлар асосида, уларни янги даврга мослаган ҳолда ёндашдилар. Масалан, Ҳиндистонда Веда матнлари биринчи асос бўлди. Бу бизнинг эра-мизгача 2000 йиллар аввал пайдо бўлган. Ведаларнинг якуний Упанишадлар (тахминан эра-мизгача 1000 йил аввал) бўлди. Асосан Веда текстларида билимлар, мадҳиялар, қўшиқлар тўпланган эди. Бу Ведалардан энг муҳими «Ригведа» эра-миздан 1500 йил илгари вужудга келган. Қолганлари бу «Яджурведа», «Самаведа», «Атхарваведа»лар эди. Эра-миздан 1000 йил аввал «Упанишадлар» (махфий таълимот) оқими вужудга келиб, бу оқимнинг вакиллари юқоридаги «ведаларни» парҳиз берди ва ривожлантирди. Брахманлар тузган «ведалар» «брахманизм» динининг асосини ташкил қилди. Бу таълимотнинг мазмуни шундаки, у бирдан бир дунёвий руҳ мавжуд ва бу брахман бўлиб, моддий дунё унинг маҳсулидир, деб тушунтиради. Упанишадлар жонни руҳ билан тенглаштиради. Бу таълимотга кўра тана жоннинг қобиғидир, жон эса дунёвий руҳнинг бир бўлаги ҳисобланади.

Бу каби тушунчаларнинг давоми бўлиб эра-мизгача VI асрларда ташкил топган джайнизм ва буддизм таълимотлари вужудга келган. Джайнизм – тапани жонга озодлик бермовчи тўсиғидир деб ҳисоблайди. Буддизм руҳни алоҳида моҳият сифатида инкор этади. У руҳият бу бир-бирини алмаштириб турувчи тутанмас дақиқалар оқимидир дейди. Кейинчалик пайдо бўлган фалсафий мактаблар Санкхъя, Веданта, Йога, Маманса, Нъяя, Вайшешка кабилар ҳам руҳиятни ўрганишни метафизик-этик вазифаларга бўйсундирдилар.

Веданта Упанишаднинг субъектив-идеалистик томонларини ривожлантирди. Унга кўра, ҳақиқий Мен бу тана эмас, балки махсус интуитив (фаҳм-фаросат) га асосланган онгдир. Унда ички ва ташқи, субъект ва объект фарқланмайди. Бу Атман бўлиб, у Брахманга тенгдир. У чексиз космик онга, дунёнинг асосига қўйилгандир. Индивидуал руҳ – Атмандан фарқланади. Унинг олий табиати тапанинг ва ҳиссий оқимларнинг идрокига яширилгандир. Билим орқали ва каттиқ ахлоқий тартибга асосланиш орқали тенглашгандир.

Бошқа бир мактаб бўлган Йога эса ҳақиқий билишни эгаллаш учун психик фаолиятни беркитувчи ҳамма томонларни йўқотишни тавсия қилади. Йога таълимоти бунинг учун машғулотлар системасини ишлаб чиқди. Бу таълимотга кўра, биринчи навбатда, та-

на функцияларини бошқариш (нафас олиш, ҳолат ва бошқалар) ва ундан кейин ички психологик ақтлар – диққат ва тафаккурни бошқариш. Инсон ахлокий масалаларини ечишга бўлган қизиқиш инсон психологиясига бўлган қизиқишнинг ортирди. Махсус психологик қисмларга ажратувчи ҳолатлар ишлаб чиқилди ва ҳатто уларни бошқариш йўллари ҳам ишлаб чиқилди.

Ахлоқ билан боғлиқ йўналишлар эраимиздан аввалги биринчи минг йилликларда Хитойда ҳам пайдо бўлди. Бу мактабнинг болида Лао Цзи, Конфуций ва Мо Цзилар турди. Ярим афсонавий Лао Цзига бизнинг эраимизгача (IV асрнинг охири – V асрнинг боши) дунё фалсафий хотирасида етарли даражада ўрин олган «Дао дэ цзин» китобининг асосчиси сифатида қаралди. Бу таълимотта кўра, туман ҳолатидаги бошланғич материя – ци, умумий қонун – дао билан биргаликда дунёнинг асосини ташкил этади. Бу бошланғич материяда – (ЦИ) зарурий равишда бошланғич беш моддий унсур ва бошқа барча моддий нарсалар келиб чиққан. Лао Цзи таълимоти-ча, ҳаёт «осмон ихтиёри билан» идора қилинмайди, балки муайян табиий қонун дао билан идора қилинади. Ўша давр мутафаккирлари табиатдаги ҳамма нарса табиий қонунларга бўйсунди, инсон ер орқасидан боради, ер осмон орқасидан, осмон дао (қонун) орқасидан боради, дао табиийлик орқасидан боради, деб фикрлайдилар.

Айрим ҳинд назариялари ақлий фаолиятнинг асосига билиш органи билан унинг объекти ўртасидаги узилмас алоқа ётади, деб тушунганлар. Бу назарияларда бир неча ҳиссий органларнинг объект билан боғликлигини кўрсатганлар. Улар қуйидагиларни ажратиб кўрсатганлар: а) шу таркибга кирувчи ҳамма индивидуал объектлар билан алоқа; б) хотирада жонлашувчи объектларнинг образлари билан алоқа; в) ақлий ўйлаш орқали жуда назик бўлган ўтмиш ва келажак объектлари билан алоқа биринчи усулда – қуйидагини, яъни умумийликни мушоҳада қилмоқ. Иккинчисида эса – ассоциация, яъни айрим тасаввурларни бир-бири билан боғламоқ (кўз орқали идрок қилинаётган дарахтнинг хиди орқали «мулоқотда» бўлиш). Учинчиси – йонларга хос идрок этмоқ.

Ўз диққатимизни шу билиш ақтларини тушунтиришга қаратсак, шу нарса кўринадики, уммаълум бир объектив нарсагагина қаратилган бўлмай, балки ундан ажратилмаган нарса уни ўрганаётганга ҳам боғлиқ бўлмай, балки биргаликда мавжуд, деб ҳисобланган.

Ҳинд адабиётларида идрокнинг икки шакли фарқланилган. Булар:

1) аниқ бўлмаган (ниврикалпа) ва аниқ бўлган (савикалпа). Биринчиси – бу аниқ ҳиссий бўлган, яъни таънинг мулоқотда бўлган нарс ҳақидаги бевосита таассуроти. Иккинчиси – идрокнинг нутқда акс этганидир. Веданта мактабининг намояндалари фикрича, идрок бу қандайдир тартибсиз на индивидуал, на умумий ҳиссий таассуротлари бўлган нарсдир. Идрок тушунчалар асосида тартибга тушади. Веданта таълимотининг асосий тарғиботчиларидан бири бўлган Шанкаранинг (VIII асрнинг охири – IX асрнинг боши) фикрича, идрок бу эски дунёнинг кўринишлари бўлиб, шулар намунасида ҳиссий дунё аглашилади.

Марказий Осиё, жумладан, Мовароуннаҳр инсоният маданиятининг ривожланишида улкан ҳисса қўшган маконлардан ҳисобланади. Чунки у ердаги қулай жугрофий шароит, табиат, шароитдан келиб чиқиб, халқнинг ўтроқ ҳаёти билан боғлиқ деҳқончилик, чорвачилик, ҳунармандчилик каби ишлаб чиқариш кўринишлари ривожланди. Бу ерда савдо-сотиқ муносабатлар ривожланди, Буюк Ипак йўлининг кўп қисми бу ўлкадан ўтганиги ҳам унинг ривожланиши учун имкониятларни кенгайтди. Маълум маънода фанларнинг пайдо бўлиши учун керак бўлган амалий ва назарий фикрларни пайдо бўлиши, одамлар ўртасидаги муносабатларда рухий-эмоционал, тафаккур жараёнларини ўзига мужассамлантирган умумлаштиришларни пайдо қилган. Деҳқончиликни маълум бир билимларсиз амалга ошириш мумкин эмаслиги ҳозирда ҳам оддий инсонларга маълум. Булардан кўриниб турибдики, маълум бир фанларнинг ривожланишига таъсир этувчи фикрлар, малакалар аста-секин ривожланиб борган. Дейлик, узоқ ўтмишда бу ерда яшаган халқларнинг ёзувларини санасак ҳам уларнинг қатъчилик ривожланганини кўриш мумкин. Бу ҳоразм ёзуви, парфия ёзуви, сутд ёзуви, грек-бактрия ёзуви, қадимги туркий ёзувлар бўлса-да, уларнинг йирик намуналари бизгача сақланиб қолмаган. Агар фикрлайдиган бўлсак, ёзуви бўлган халқнинг жуда кагта маданият бойликлари сақланиб қолган бўлиши керак эди. Лекин улар бизгача етиб келмаган. Қадимги давр ҳақида маълумотлар кам бўлиши билан бирга, ўша даврни ўргатувчилар ҳам камдир. Шунинг учун ҳам қадимги даврлар ҳақида биз кам маълумотларга эгамиз. Шунга қарамай диний билимларга асосланган маълум бир фикрлар, билимлар, одамларнинг турмуш тарзи, санъати ҳақида маълумотлар қисман бўлса-да сақланиб қолган. Булар ҳақида кейинги бўлимда фикрларни келтирамиз.

2-§. Қадимий зардуштийлик таълимотида инсон ва рухий-психологик жараёнлар

Эрампдан олдинги IX асрларда илк куртаклари кўтимиз худди пайдо бўла бошлаб, VI асрда узил-кесил шаклланиган маздопарастлик диний таълимотининг асосчиси Зардушт ва унинг муқаддас китоби «Авесто» ҳақида эндиликда кўплаб китоблар, мақолалар, илмий асарлар, киссалар, достонлар ва романлар пайдо бўлди. Бу эса мазкур диний таълимотнинг инсоният маданиятидаги ўрни ва аҳамияти ниҳоятда катта эканлигидан далолат беради. Чегаллардаги, Шарқ, Ўзбекистондаги олимлар – Ян Рипка, К.В.Тревер, Е.Э.Бертельс, С.П.Толстов, И.С.Брагинский, Б.Ғофуров, М.Дяконов, Х.Мирзасода,⁴ Ф.Сулаймонова, Тоҳир Карим, Ҳомиджон Ҳомидий қабиларнинг тадқиқотларидаги мулоҳазаларидан келиб чиққан ҳолда айтиш мумкинки, зардуштийлик таълимоти эрампдан олдинги VII асрларнинг охири – VI асрнинг биринчи ярмида Хоразмда пайдо бўлган. Унинг асосчиси Зардушт Спитама уруғидан эди. Зардушт шажараси қуйидагича кўринишга эга эди. Зардушт Пурушаспнинг ўғли, Пурушасп Подиратараспнинг ўғли, у Урагадхаспнинг ўғли, Урагадхасп Хадчаспнинг ўғли, Хадчасп Чихишнушнинг ўғли, Чихишнуш Пастараспнинг ўғли эди. Пурушасп оиласида Зардуштдан ташқари Ратуштар, Рангуштар, Нотарига ҳамда Ниветиш отлиғ тўрт ўғил бўлган. Пайгамбар ушбу хонадоннинг учинчи фарзанди эди. Зардушт болалигиданоқ от ва туя боқиш билан шуғулланган. Зардушт чорвадор қавмлар орасида юриб, уларнинг урф-одатлари, дин ва удумларини ўрганган, ҳар хил эътиқоддаги китиларнинг суҳбатларида бўлган.⁵ Жамиятда ҳеч ким ҳеч қандай қонунга бўйсунмас, талон-торож, босқинчилик, қон тўкиш билан зўрлар ҳаловатда, заифлар ҳалокатда бўлганлар. Буни кўрган Зардушт жамият ҳаётига тубдан ўзгартириб киритиш, одамларни маълум бир тартибга бўйсунтириш, осойишта ҳаёт кечиришни таъминлаш зарурлигини сеза олди. Буни яхши тушунган Зардушт одамларни ҳалол меҳнат билан тинч-тотув яшашга ўргатиш йўлларини ўйлади. Натижада, «Авесто»нинг энг қадимги қисмлари, яштар юзага келди.

«Авесто» зардуштийлик динининг муқаддас китоби бўлиб, унинг илк саҳифалари Зардушт томонидан эрампдан аввал VII асрнинг охириларида яратилган. Кейинчалик жанубий Эронда оташпа-

⁴ Ҳомиджон Ҳомидий. Кўхна Шарқ даргалари. –Т.: 2004 й. 6-б.

⁵ Ҳомиджон Ҳомидий. Авестодан Шохномагача. –Т.: 2007 й. 13-б.

растлик динининг уламо коҳинлари томонидан тўлдирилиб, такомиллаштирилган. Бу китоб 12 минг ҳукиз терисига битилган эди.

Бизга қадар «Авесто»нинг қуйидаги қисмлари етиб келган:

1. Ясна – ибодат пайтида ижро этиладиган матнлар. 72 бобдан иборат бўлган бу қисмнинг 17 боби Зардушт қўшиқлари – Гот маҳиялларида иборат.

2. Яшт – зардуштийларнинг Аллоҳни тавсиф этадиган махсус оҳанглар асосида айтиладиган маҳиялар.

3. Вендидод – девларга – зулмат тимсолига қарши қонунлар мажмуаси. Мазкур бўлимда диний қонунлар матни, қадимги дostonлар, мифларнинг мазмуни, парчалари сақланган, мифология қадимийларнинг номлари зикр этилган.

4. Виспарат – (бутун борлиқ Аллоҳники) Ибодатлар тўплами, ибодат йўсинлари.

«Яшт» ҳамда «Вендидот»да Зардуштнинг шахсияти, руҳий олами, ижтимоий келиб чиқишига оид далиллар, зардуштийликнинг тарқалиш йўлидаги зиддиятлар ҳақида маълумотлар мавжуд.

«Авесто» зардуштийликнинг муқаддас китоби бўлиши билан бирга, илм фан, ҳаётнинг барча соҳалари бўйича мукаммал маълумот берилган улкан, энг кўҳна манба ҳисобланади. Грек олими Пилиний «Авесто»ни, икки миллион байтдан иборат, деган хабарни ёзиб қолдирган. Улардан Ўрта Осиё, Эрон ва Озарбайжон халқларининг энг қадимий мерослари: урф-одад, этикод, ибодат пайтида қироат қиладиган оятлари, диний маросимларида ижро этилган қўшиқлари, минглаб халқ оҳанглари ҳақида маълумот оламир.

Мазкур асарда иқтисодий ҳаёт, жуғрофия, фалакиёт, илми пужум, ижтимоийёт, биология, фалсафа, тиббиёт ва инсон руҳиятига тегишли қимматли маълумотлар ҳам мавжуд. «Авесто»даги тиббий қарашларга тўхталиб, уни тахминан қуйидагича тасниф этиш мумкин:

1. Ташреҳ (анатомия) ва мизож (физиология).

2. Беморликларнинг олдини олиш воситалари.

3. Касалликлар ҳақидаги маълумотлар.

4. Беморларни даволаш йўллари.

5. Табибларнинг ахлоқи ва таъбатга оид баъзи қонун-қоидалар.

«Авесто»да инсон организми – мушак, суяк, тери, мия, асаб, бадан юнги, томир ва қонга (асаб ва мия – ерга, бадан туки дарахтга ўхшатиш) бадандаги томирлар ва оқ, яъни қонсиз томирлар (асабга) бўлинган.

Баданнинг қуввати эса жон, виждон, равон (ган), идрок ва азалий

руҳ каби 5 қисмга бўлинган. Мизож эса ҳарорат (иссиқлик), рутубат (**сочуқлик**), бурдат (намлик) ва қуруқликка бўлинган. «Жигар қон манбаи бўлиб, ўнг томонга жойлашган» дейилади. Мизож ҳақида сўз кетганда худди темпераментга тегишли фикрлар мавжудлигини кўриш мумкин.

Зардўштийлик таълимотининг ўзи айнан инсон ва унинг психологик, ижтимоий-психологик муаммоларини ҳам қамраб олганлиги билан аҳамиятлидир. Зардўштийлик инсоннинг тузилиши масалалари, унга берилган касалликлар, уларни даволаш, ёшлар ва уларни тарбиялаш, устод-шогирд ўртасидаги масалалар, инсон руҳиятининг ахлоқий масалалари, жамиятдаги ижтимоий-психологик иқлимга таъсир этувчи омиллар каби кўплаб масалаларни ўз замонасидан келиб чиққан ҳолда тушунтириб беришга интилган буюк таълимоғ ҳисобланади. Авестода инсонни даволашда, унинг руҳига қайта эътибор берилади. «Айрим табиблар беморни Оша – яхши руҳ, илоҳий кучни даъват этиш кўмагида даволайдилар», деб табибларни даволашнинг алоҳида йўллари билан бири сифатида инсон руҳиятига таъсир этишни ажратиш кўрсатади. Бу муқаддас китобда инсонни дуо ўқиш билан, яъни унинг руҳига таъсир этиш билан даволаш оммавий усул сифатида қайд этилган ва дуо матнлари берилган. Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш керакки, зардўштийлик рамзи бўлган Куёш, Нур, Оташ турли дардларни даф этиш воситаси деб ҳам тушунилган.

Зардўштийлик таълимотига биноан танадан чиққан жон «жудо этувчи кўприк олдида келади. Садоқат маъбуди Митра ва унинг ҳамроҳлари гарозни ушлаб турувчи Сирош ва Рашну ҳар бир жоннинг яхши ва ёмон қилмишлари, сўзлари ва фикрларини торозининг икки палласига соладилар. Ҳукми Митра чиқаради, яхшилик томони ортса – жаннатга, ёмонлик томони босса – дўзахга тушади (зардўштийликда дўзах бу абадий музлик ва совуқ), агарда, тенг келса, аралаш жой мисвол гатуга кетади. Бу ерда на хафалик ва на хурсандлик бор, жон нохуш кун кечиради. Жаннатга руҳни гўзал қиз – Дазна олиб кетса, дўзахга боровчилар олдида кўприк қилич тигидан ўткир ва қилдек ишпичкалашади, ялмоғиз кампир гуноҳкор жонини жаҳаннамга олиб кетади. Минг йиллардан сўнг ҳамма қайта тирилади ва сўнг суд бўлади. Тоғдан оқиб турувчи оловсимон эриган маъдан дарёсидан руҳлар бирин-кетин ўтадилар, ўшанда яхшилар беэиён қўтиладилар, ҳамма гуноҳкорлар, ёмонлик ва ёвузлик ҳудоси Аштра Манью (кейинча, Аҳраман) ҳалок бўлади. Дунёда абадий бахтли ҳаёт бошланади. Бу фикрлардан кўриниб турибдики,

зардўштилик таълимотида инсон руҳи бу яратилган ва у ҳаёти давомида қилган ишлари учун жазоланади. Бу ердан инсон чиройли хулққа эга бўлиши, яхшилик асосида ўз руҳиятини тарбиялаши кераклиги айтилади.

Зардўштилик таълимотида инсон поклиги, ҳалолликка қатъий эътибор берилган. «Вендидот» китобида табиб маданияти, ахлоқи, унинг касбига фидойилиги – табиб меҳнатининг муҳим томонидир деб айтилади. Жумладан, табибнинг маънавий, руҳий жиҳатдан пок бўлмоғи кераклиги ўқтирилади.

Зардўштилик таълимотида Тангрини аввал руҳни яратганлиги, кейин эса танани яратганлиги айтиб ўтилади. Бунда одамнинг тузилиши 17 хил суюқликдан иборат эканлигини кўрсатилиб, унга инсоннинг барча суюқлик билан боғлиқ томонлари ёритилиб берилди.

Шуни таъкидлаш кераки, инсоният маданиятига катта ҳисса бўлиб қўшилган Зардўшт фалсафаси инсоният бешигида табиат ва жамият, ҳаёт ва коинот, мутлақ гоё ва инсон, моддий оламнинг нокомиллиги – ҳамиша ҳаракатдалиги, инсон руҳияти ва маънавиятининг ўрни, инсон камолатида касб-кор, моддий борлиқнинг инсон онига ва руҳиятига таъсири, унинг акс садоси каби масалалар – гоёт чуқур ва теран мулоҳазалардир. Бу каби кўплаб масалаларнинг кенг ва чуқур таҳлил қилиниши, у ерда кўтарилган кўплаб муаммолар ва уларни ҳал қилиш йўллари ҳақидаги фикрлар ҳозирда ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ.

Зардўшт таълимотининг буюк хизмати бу динни маънавий ахлоқий асосга, яъни инсон руҳиятининг тартиб, интизом, ҳиссий кечинмаларини бошқаришга қаратилгани, тафаккур ила амалиётни ҳаётга татбиқ этишга асосланиш кераклигини кўрсатган таълимотлиги билан ажралиб туради. Ҳақиқатда ҳам бу таълимот ахлоқ меъёрларини ҳаётнинг мезони деб атайдиган ва инсон ҳаётида яхши иш, яхши хулқ, яхши амал одамнинг ўзини ҳам гўзал қилиб яратишини кўрсатади. Маълумки, инсон руҳияти унинг амалга ошираётган ижобий ва салбий амаллари асосида шаклланиб, инсон ҳаётида ижтимоий-психологик кечинмаларининг шаклланишига ўз таъсирини ўтказadi. Ахлоқий меъёрларда инсонга хос бўлган психологик жараёнлар ўз аксини топади. Бу таълимотдаги ахлоқ категорияси ҳамон долзарблигича қолмоқда. Инсонлар ахлокидаги яхшилик билан боғлиқ жараёнлар жамият тараққиётига, инсонга хос бўлган психологик кечинмаларнинг яхшиликка томон хизмат қилишига олиб келади.

Зардушт таълимотида ёшларга бериладиган таълим ва тарбия ҳақида ҳам, яъни педогогик-психологик масалаларни ўзида қамраб олган ва жамият учун фойда бўладиган муаммоларни ҳам кўриш мумкин. Дейлик, «Авесто»да қиз болалар тарбиясига алоҳида эътибор берилш лозимлиги бир неча ўринда махсус таъкидланади: «Ўғил болаларга нисбатан қиз болалар илму дониш ўрганишга жиддийроқ киришсинлар. Зеро, улар ота-она хонадониди бўлган вақтларида ота рўзгорини тартибга солиб, зийнат бериб борсалар, жуфти ҳалоли манзилига боргач, болалар тарбияси, таълими билан, келажак насл тарбияси билан машғул бўлмоқлари лозим бўлади». Зардушт таълимотида инсон руҳиятига, таълим орқали, устоз берган билимлар орқали яхши илм, қалбга рўшнолик, қўлига ҳунар бериш масаласи, уларда тўғри йўл тутиш, рост сўзлаш, виждонан ишлашга ўргатилган. Юқоридаги масалаларнинг ўзи психологик жараёнлар билан боғлиқ эканлигини кўрсатиб турибди. «Авесто»да инсон руҳиятини даволаш, ундаги руҳий ҳолатларни таълим ва тарбия орқали камол топтириш, жамият учун фойдали инсон бўлиш, меҳнат қилиш орқали ўзига ва жамиятга фойда келтириш, инсонни ҳурмат қилиш, илмга ва ҳунарга интилиш каби қўллаб масалаларга эътибор берилган.

«Авесто»да, шунингдек, жамиятдаги инсон руҳияти ва ўзахлоқий-руҳий томонларига эътибор берилган асосланган қўллаб таълимотлар олдинга сурилади. Булар ҳуқуқий, ахлоқий, руҳий жараёнларни ўзида мужассамлаштирган ҳаётий мисолларда кўзга ташланади. Дейлик, «Вендидод» Зардуштнинг турли ҳаётий масалаларига оид Аҳурамазда – ҳақиқат ва Олий ҳакамга мурожаати ва олган жавоблари асосида тузилган. Унда инсон, шахс оилавий-маиший ҳаётдан тортиб то ижтимоий – сиёсий ва маънавий-ахлоқий соҳаларгача ҳар бир одам феъли-атвори, ҳагги-ҳаракати, бутун фаолияти қандай бўлиши кераклиги уқтирилган. Бу ерда инсоннинг жамиятдаги ўрнидан келиб чиққан ҳолда, бошқалар билан бўлган ёки бўладиган муносабатларда ўзини қандай тутиш кераклиги, ахлоқий-руҳий муносабатлари ҳақида таълимотлар берилади.

Маълумки, Александр Македонский Эрон, Мовароуннахрни забт этгач, «Авесто»нинг энг мукаммал, нодир нусхасини Элладага юбориб, тарих, математика, астрономия, жуғрофия, тиббиётга доир қисмларини грекчага таржима қилдириб, асарнинг эса аслини ёқтириб юборган. Абу Райҳон Беруний ҳам бу ҳақида шундай ёзди: «Подпох Доро ибн Доро хазинасида (Абистонинг) ўн икки минг қорамол терисига тилло билан битилган бир нусхаси бор эди. Ис-

кандар оташхоналарни вайрон қилиб, уларда хизмат қилувчиларни ўлдирган вақтда уни қуйдириб юборди. Шунинг учун ўша вақтдан бери Абистоннинг бешдан уч қисми йўқолиб кетган».⁶

Демак, айтиш мумкинки, қуйдирилиб юборилган Авестонинг қолган қисмида бизга етиб келмаган қўшигина ноёб фикрлар бўлиши мумкин эди. Инсон ахлоқий ҳаётини ўз ичига олган, инсон ҳаёт фаолиятини маълум бир яхшиликларга ундаб турувчи таълимот бўлган Авестода инсон руҳияти ҳақида ҳам қўплаб фикрларни билдириб ўтилган.

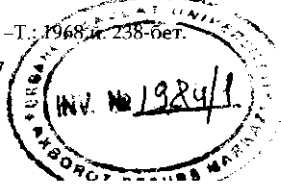
3-§. Араб истилосидан кейинги даврда Ўзбекистон ҳудудидagi фалсафий ва психологик қарашлар

Қадимий Шарқ мамлакатларидаги фалсафий, психологик фикрлар шу мамлакатларнинг ижтимоий-тарихий тараққиёти давомида янги ўзгаришлар билан боғланган ҳолда, янгича маъно олган ҳолда янгича ёндашишлар асосида ривожланиб борди. Қадимий Шарқ мамлакатларининг маданиятлари, уларга хос бўлган дунёқарашлари шу ўлкаларни босиб олган босқинчиларнинг олиб келган маданиятидан ҳар вақт юксак эканлиги тарихдан маълум. Қадимий Шарқ мамлакатлари тарихидан биламизки, бу ўлкаларни жуда кўп босқинчилар босиб олган. Шулардан бири – араб истилочилари ҳисобланади. Араблар бу ерларни босиб олмасдан аввал ҳам бу ўлка ўзининг маданияти, маънавияти, дунё бозорига ҳада этаётган маҳсулотлари билан машҳур эди.

Араблар босиб олгандан кейинги даврларда инсонларнинг ижтимоий-психологик жиҳатлари аста-секин ўзгара борди. Илгариги зардуштийлик ёки бошқа динлар асосидаги этник ўзига хослик аста-секин исломий ақидалар таъсирида ўз кўринишини Ислом урф-одатлари асосида ўзгартириб борди. Энди аввалгидек, зардуштийлик ақидаларига эмас, балки исломий руҳиятга, унинг удумлари асосида инсон руҳияти шаклланиб борди. Бу Ислом билан бирга маълум бир маданият, маънавият ҳам кириб келди, дегани. Демак, ҳамма соҳаларда Исломнинг ўрни ва аҳамияти бўлганлигидан дараж беради. Ислом ақидалари асосида этник бирликларнинг ижтимоий руҳий кўринишлари шаклланиб борди.

Араблар босиб олгандан кейин ҳам туркий қавмлар орасидан дунёга машҳур мутафаккирлар егилиб чиқди. Улар инсоният маданиятининг, маънавиятининг, фанининг, амалиётининг ривожла-

⁶ Беруний. Танланган асарлар. 1-жилд. –Т.: 1968 й. 238-бет.

нишига улкан хиссаларини қўшдилар. Қадимги грек мутафаккири Аристотель «Муаллими ул-аввал» деб аталган бўлса, унинг ишларини ўрганиб ўзига хос хулосалар қилган Форобий «Муаллими ас-соний», яъни иккинчи муаллим деб аталиши бежиз эмас. Абу Али ибн Сино «Шайху ур-раис», олимлар бошлиғи деб тан олинган. Шарқдан бундай инсонларнинг чиқиши, унинг имкониятлари чексизлигини билдиради. Булардан таниқари, араблар босиб олгандан кейин ҳам бу ўлкадан жуда кўп шундай мутафаккирлар етишиб чиққанлар. Жумладан: Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий, Абул Аббос Фарғоний, Ҳаким Термизий, Форобий, Қамарий, Ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Абу Наср ибн Аъроқ, Илоқий, Маҳмуд Қошғарий, Журжоний, Замахшарий, Абдурахмон Ҳасан Алқуттотий Марвазий, Ҳаким Азракий, Юсуф Саккокий, Шамсуддин Самарқандий, Наббудиин Самарқандий, Улугбек, Қозизода Румий, Али Қупчи ва бошқаларни кўрсатиш мумкин. Буларни дунё маданиятида араб олимлари сифатида таърифлашган бўлса-да, асли ўрта осийлик олимлар эди. Бу ҳақида таниқли ўзбек олими, фалсафа фанлари доктори, профессор Омонулла Файзуллаев шундай ёзади: «Араб» фани деб аталган Ўрта аср Шарқ фанининг ҳар хил даврдаги деярли ҳамма марказларида Осиё фарзандлари етакчи роль ўйнади. «Араб» фанини ривожлантиришда арабларнинг ўзлари етакчи бўлган эмаслар».⁷ Шунинг ҳам таъкидлаш керакки Европада бу мутафаккирларни араб олимлари деб билишади. Шарқнинг бу буюк инсонлари ўзларининг қилган амалий ишлари билан Европадаги Ренессанснинг вужудга келишига сабаб бўлганлар. Европада араб олимлари сифатида кириб борган кўпгина мутафаккирлар ўз тафаккурлари ва унинг натижаси бўлган фанлардаги ютуқлари билан бу ўлкаларга янги бир маданият ва цивилизация олиб кира олганлар. Бу олимларнинг олиб кирган ютуқлари асосида Европа тараққий этган.

Араблар босиб олгандан кейинги даврларда кескин курашлар, қаршиликларга қарамай, ерлик халқ босқинчиларга қарам бўлиб қолди. Беруний ва тарихшунос олим Наршахий тасвирича босқинчилар ерли халқларга ҳам моддий, ҳам маънавий жихатдан катта зарар келтирди. Шунга қарамасдан, буюк авлодларимиз орасидан дунёнинг энг етук алломалари етишиб чиқди. Булар орасида **Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий** дунё фанининг ривожланишига ўзига хос буюк ҳиссани қўшди.

Абу Абдулло Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий 783 йили

⁷ Файзуллаев О. Муҳаммад ал-Хоразмий ва унинг илмий мероси. –Т.: «Фан». 1983 й. 10-б.

Хоразмда тугилган. Хоразмий ўз ҳаёти давомида кўплаб илмий асарларни мерос қилиб қолдирган. Булар қаторига «Ал-китоб ал-мухтасар фиг-ҳисоб ал-жабр вал-муқобала», яъни «Алжабр ва ал-муқобала ҳисобидан қисқа хитоб», «Китоб ал-жам ва тафриқ би ҳисоб ал-ҳинд», яъни «Ҳинд ҳисоби бўйича қўшув ва айирув китоби», «Яҳуд календарининг истихрожи», «Китоб сурати ал-ардз», яъни «Ер сурати ҳақида китоб», «Қагга Синдҳинд», «Астрономик жадваллар», «Астролябия бўйича рисола», «Қуёш соатлари ҳақида рисола», «Тарих бўйича рисола», «Муסיқа бўйича рисола»ларини ёзган.

Хоразмий айнан психология ҳақида асар ёзмаган бўлса-да, унинг асарларида инсон руҳиятига таъсир этувчи омиллар ўрганилган. У асосан математика, астрономия, география, тиббиёт, тарихшунослик масалалари билан шугулланган. Ал-Хоразмийнинг фалсафий фикрлариини Б.Аҳмедовнинг илмий ишларида ва М.М.Хайруллаевнинг, Р.Баҳодировнинг «Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий» асарида кенгрок ўрганиш мумкин. Ал-Хоразмий ўзининг фикрларида Аристотель фикрларига яқин фикрларни олдинга суради. Ал-Хоразмий ақл ва жоннинг мавжудлигини, инсон руҳининг алоҳида жараён сифатида борлигини тан олади. Ўзининг «Мафатих ал-улум» асарида платонизмнинг асосий томонларини танқид қилган ҳолда, руҳнинг моҳиятини тушунтириб беришга интилади. Шу билан у диний руҳ таълимотидан ҳам узоқлашади. Инсон руҳиятини тушунтириб беришда у Форобий, Ибн Синога яқин бўлган. Ал-Хоразмий асосан математика соҳасида фаолият кўрсатган бўлса-да, ундаги математика асосан инсон ҳаёти ва жамият тараққиётига боғланган эди. Ал-Хоразмий инсон тафаккурининг кенглигини, ижодий фаолият ва қаппиёт масалаларини ўз ҳаёти мисолида кўрсата олган. Ал-Хоразмий фаолиятидаги математик жараёнлар бу қуруқ сонлар эмас, балки инсон ва инсоният ҳаёти билан боғлиқ бўлган ижтимоий-тарихий жараёнларни ўзида мужассамлаштирган мураккаб ва чуқур ўрганиш керак бўлган ҳодисалар йиғиндисидир. Инсон ҳаёти ва руҳиятига, унинг тафаккури ва ҳаётига тегишли кўплаб мисолларни Ал-Хоразмий берган мисолларда, уларнинг ечимларида кўриш мумкин. Дейлик, Хоразмий бир мисол келтиради: «Бир одам ўлимида илгари қолдирган васиятномасида шундай деган: 4 ўғлимга ва бир қариндошимга мол-мулкимни шундай тақсимласинларки, ҳалиги қариндошимга тегишлиси ҳар бир ўғлимга тегишлисича ва кўшимча равишда мол-мулкнинг учдан биридан ўғлига тегадиганини олиб ташлагандан

қолганининг чораги ва яна бир дирҳам бўлсин». Бу ерда масала ҳар бир ўғилга тегишли меросни топишни тақозо қилади. Албатта, бу ерда яна инсон руҳияти билан боғлиқ жараёнлар ҳам ётибди. Бу инсон тафаккури, қўйилган масалани ечиш учун керак бўлган инсон ҳаёлоти, инсон эҳтиёжини қондириш ва манфаатдорлик каби масалалар билан ҳам боғлиқдир. Аслида ҳам масаланинг асосида инсон манфаатлари, уларни ечишнинг психологик жараёнлари ётибди. Бу каби масалаларда инсон ҳаёти, унинг фаолияти, мотивация ва установкалари ўз аксини топтандир.

Хоразмий ўзининг «Алжабр ва ал-муқобала» рисоласида олимларни иш характери бўйича 3 гуруҳга бўлади. 1) «Улардан бирлари ўзларигача қилинмаган ишларни қилиб, уни келажак авлодга қолдириб, ўзгалардан ўзиб кетадилар»; 2) «Ўзгалар ўтмишдошлари меҳнатларини шарҳлаб берадилар ва бу билан қийинчиликларни енгиллаштирадилар, қулфларни очадилар йўлларни ёритадилар, бу эса тушунишни осонлаштиради»; 3) «У ёки бу одам баъзи китоблардаги нуксонларни топади ва узилганларни улайди».⁸ Ал-Хоразмий бу ерда олимларнинг характерини, изланишнинг, тафаккурнинг даражаларини, ўз олдларига қўйган мақсадлар ва қизиқишлардан келиб чиққан ҳолда сабаб ва йўл-йўриқларини кўрсатмоқчи бўлади.

Ал-Хоразмий материянинг асосига 4 та унсурни қўяди. Ал-Хоразмий ақл тушунчасини тушунигиришда «фаолиятгй ақл», «моддий ақл» ва «орғтирилган ақл»ларга тушуничалар беради. «Орғтирилган ақлни» фаолиятнинг натижаси, кишининг билиш давомидаги ҳаракатининг натижаси деб тушунтиради. Инсон тафаккурида мантикни ўрни ва фикрланг жараёнини Ал-Хоразмий тушунтириб, уни Аристотель фикрларига яқин ҳолда кўрсатиб беради.

Ўрта Осиёнинг кўзга кўринган мутафаккирларидан бири бу Абу Наср Форобийдир. Унинг тўлиқ исми Абу Наср Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Тарҳон ибн Узлиқ ал-Форобийдир. Форобий қадимги Фороб қишлоғида 873 йида туғилган. Форобий буюк энциклопедик олим, мутафаккир ҳисобланади. Форобий илмнинг турли соҳаларида ишлар олиб бориб, 160 дан ортиқ рисоалар ёзган. Форобийнинг фалсафий асарлари ва унда олдинга сурилган фикрлар ўз даври ва кейинги даврлар учун катта туртки бўлди. Форобийнинг асарларида инсон руҳиятига тегишли фикрлар ҳам мавжуд. Форобийнинг руҳий жараёнлар билан боғлиқ таълимоти унинг фалсафий таълимоти билан узвий боғланиб кетган.

⁸ Файзуллаев О. Муҳаммад ал-Хоразмий ва унинг илмий мероси. –Т.: «Фан», 1983 й. 4-б.

Форобий, энг аввало, қадимий грек фалсафаси билан чуқур шугулланган. У Аристотель асарлари билан танишди. Ўздан олдинги берилган шарҳларнинг хато томонларини тўғрилашга ҳаракат қилди, яъни уларни ногўри томонларини ёритиб берди. Бунинг учун у «Фи аърозил ҳақими Арасту фи кулли мақолат мин ал-китобил мавсум бил ҳуруф», яъни «Арастунинг ҳуруф деган китобидаги мақолаларида кўзлаган мақсади», «Китоб ул жамъ байна райи а.л-ҳақимайни Афлотун ал-Илоҳи ва Арасту», яъни Икки ҳақим – Афлотун Илоҳий ва Арасту қарашлари тўплами китоби», «Таҳқиқу гарази Арасту фи китоби Мо баъдат табиат», Арастунинг «Мо баъдат табиат» (Метафизика) китоби мақсадлари ҳақида таҳқиқлар» каби асарларни ёзди. Худди шу тарзда Форобий Аристотелнинг «Категориялар», «Герменавтика», «Аналитика» (биринчи ва иккинчиси), «Топика», «Софистика», «Риторика», «Поэтика» каби асарларига шарҳлар ёзди. Форобий бундан ташқари Порфирийнинг «Мантик муқаддимаси» – «Исоғучи» асарига ҳам шарҳ ёзди. Буларнинг ҳаммаси грек мутафаккирларининг асарларини ўрганишга бағишланган эди.

Форобий фалсафа ва табиий фанлар соҳасида юзга яқин асарлар ёзгани маълум. Кўп асарлари қўлёзма ҳолида қўлма-қўл бўлиб китоб босиш давригача жуда оз қисми қолган. Форобий фалсафа, сиёсат, психология, музыка, мантик каби соҳаларда ижод ҳам қилди.

Форобийнинг «Уюнул масоил», яъни «Масалалар булоғи», «Рисолату фи фусусил ҳикма» – «Ҳикмат гавҳарлари ҳақида рисола» каби асарлари Форобий дунёқарашининг дурдоналари ҳисобланади. «Мақолату фи маонил ақл» – «Ақл маънолари ҳақида мақола», «Рисолату фи ақл» – «Ақл ҳақида рисола» асарларида Форобий жуда кўп фалсафий саволларга жавоб берган ва бу унинг дунёқарашини ҳаётда кенглигидан далолат беради. Форобийнинг яратган яна бир йирик асари бу «Китобу ороъ аҳли мадинаг ал-фозила», «Идеал (фозил) шаҳар одамларининг қарашлари ҳақида»ги асаридир. Бундан ташқари Форобий «Илмларнинг бошланиши», «Мо анбағи ан яқдама қабла тааллама ал фалсафа» – «Фалсафага қадар нимани ўрганиш керак», «Маъно исм ал-фалсафа» – «Фалсафанинг маъноси», «Ат тавассут байна Арасту ва Жолинус» – «Аристотель ва Гален ўртасидаги муносабат» каби асарларни ёзиб қолдирган.

Форобий талқинида мавжудот бир буғун ва ранг-барангдир, буғунда келган олам абадий, йўқ бўлмайди ва абадий, чексиздир. Инсон мавжудот ривожининг якуни, ақл-идрок орқали дунёни ўрганади. Маърифатга интилиш, илм-фанни эгаллаш, ахлокли бў-

лиш инсонга хос фазилатдир. Инсоннинг мақсади ақл, билим, ахлоқ ёрдамида бахт-саодат келтирувчи жамиятга эришишдир.

Форобий таълимотича, тўртта унсур – олов, тупроқ, сув, ҳаво – содда субстанцияларнинг ўзаро аралашуви жараёнида мураккаб субстанция вужудга келади. Форобий содда субстанцияларнинг бирилашувидан, аввало, минераллар, яъни неорганик жисмлар вужудга келади, сўнг эса ўсимликлар олами ташкил топади деб ёзади. Ҳамма ўсимликлар минераллардан фарқ қилиб, ўсиш, улғайиш қобилиятига эгадир. Ўсимликлардан сўнг ҳайвонлар вужудга келади. Ҳайвонлар ҳаракат қилиш, кўпайиш ва сезиш қобилиятига эга. Олам – жисмлар ривожининг олий босқичи, инсоннинг вужудга келишидир. Инсон барча бошқа жисмларда бўлган хислатларга эга, лекин у бошқа жисмларда бўлмаган қобилият ва кучга, яъни ақл ва сўзлашиш қобилиятига ҳам эгаки, бу куч уни табиатнинг бошқа жисмлардан ажратиб туради, уни табиат устидан ҳоким бўлиш имкониятини беради. Форобий ўсимлик, ҳайвон ва одамларга оид хусусиятларни қувват деб атаган. Бу қувватларни у «ўсиш қуввати», «ҳайвоний қувват», «инсоний қувват» деб белгиллаган ва уни учга бўлган. Форобийнинг қувватлар тўғрисидаги классификациясини организмдаги жараёнларни биологик, физиологик-психик ва фикрлаш деб ажратиб тушунмоқ керак. Биологик жараён – барча тирик организмга, физиологик-психологик жараён – ҳайвонларга, ақлий-интеллектуал жараён – фақат инсонларга хосдир.

Форобийнинг психологияга оид фикрлари ва қарашлари

Форобийнинг руҳий-психологик жараёнлар ҳақидаги таълимоти, яъни психология илмининг ривожланишига қўшган ҳиссалари унинг фалсафий таълимоти билан узвий боғланган. Форобийнинг инсон ва инсоннинг руҳий жараёнлари тўғрисидаги фикрлари унинг дунёқараши тизимида диққатга сазовор бўлган прогрессив ижобий фикрлардандир. Форобий инсондаги руҳий жараёнларни санаб ўтиш билангина чекланмади, шу билан бирга у бу жараёнларнинг келиб чиқиши, тартиби, юз бериш механизмлари ва ҳар бирининг роли тўғрисида ҳам мулоҳаза, фикр юритади. Инсоннинг руҳий қувватлари – психик жараёнлари Форобий асарида анчагина кенг ёритилади.

Форобийнинг инсон ва унинг психикаси ҳақидаги фикрлари, «Идеал шаҳар аҳолисининг фикрлари», «Фалсафий саволлар ва

ларга жавоблар», «Масалалар моҳияти», «Жисм ва акциденцияларнинг шаклларига қараб бўлиниши», «Шарҳлардан», «Ҳикмат маънолари», «Ақл маънолари тўғрисида» каби қатор асарларида тушунтириб, таҳлил қилиб берилган. Шунини таъкидлаш керакки, Форобийнинг психологик таълимоти Ўрта Осиё, Эрон, Ҳиндистон ва Қадимги Грециянинг табиий-илмий билимлари соҳасидаги эришган ютуқларига асосланади.

Форобий инсонларнинг психик жараёнлари ҳайвонлардан тубдан фарқ қилишини тушуниб етди. Бу масалада Форобийнинг «Жисмлар ва акциденцияларнинг бошланғичлари ҳақида» номли рисоласида баён қилган қуйидаги фикрлари характерлидир: «Одамзод бошланғичидан бўлиши қувватлар – масалан, сўзлаш қуввати, танлаб олиш, ҳаёл қуввати, сезиш қувватларидир. Булардан сўзлаш қуввати шундай қувватки, унинг ёрдамида инсон билим ва ҳунар эгаллайди, унинг ёрдамида ҳуқ-атвор ҳуқуқ ва гўзал ҳаракатларни ажрата билади, унинг ёрдамида бажарилиши зарур бўлган ва бўлмаган ишларни адо этади, шу билан бирга, зарарли ёки фойдали нарсани, лаззатли ва аччиқ нарсаларни фаҳмлайди...»

Форобий бу ерда инсоннинг ташқи оламдаги ҳодисаларни ички қувватлар асосида билиб боришини, унинг ички қабул қилиш кучи мавжудлигини айтмоқчи бўлади. Форобийдаги сўзлаш қуввати, танлаш, ҳаёл қуввати сезиш қувватларига киритилади, яъни сезги деб ҳисобланади. Танлаб олиш ҳосияти сифатида Форобий инсоннинг бирор-бир нарсани, ҳодисани истаси ёки ундан қочиши, унга берилиши ёки ундан жирканиши, ундан таъсирланиши ёки ундан ўзини тортиши қабиларни тушунади. Бу ерда шунини пайқаш мумкинки инсон ҳамма нарса ва ҳодисаларга бефарқ эмас, балки ўзидаги танлаб олиш хусусияти, яъни диққатини қаратиш орқали ўзи учун фойдали томонларни ажратиб олади. Кўриниб турибдики, Форобий танлашда инсонга тегишли онгли диққатни, сезгини, борлиқни идрок этишни, унинг манфаатлари ва эҳтиёжлари билан боғлаган ҳолда тушунади. Бунинг натижасида инсонда нафрат ва муҳаббат, дўстлик ва душманлик, қўрқинч ва қўркмаслик, ғазаб ва розилик, шахват ва миннатдорлик каби ҳис-туйғуга оид ҳолатлар пайдо бўлади деб ҳисоблайди Форобий.

Ҳаёл этиш ҳосияти эса – ҳис этилган, сезилган нарсалар кўзга кўчмайдиган сўнг, унинг шакли ва образини хотирада сақлаб қолади. Уйқу ёки уйғоқлик пайтида бу образларнинг кўшилиб кетиши ёки бўлиниб, ажралиб кетиши натижасида уларнинг баъзилари эълон бўлади. Форобий ҳаёл жараёнини инсоннинг сезги ва хоти-

ра жараёнлари билан боғлиқлигини кўра олди. Хаёл ўз-ўзидан эмас, балки инсон тажрибаси асосида орттирган, кўрган ҳодисалари асосида пайдо бўлишини билди. Форобий психологик тушунча бўлган хаёлнинг инсон ҳаёт фаолиятида, малакалар олишида аҳамияти юксак эканлигини кўра олди.

Форобий таълимотида сезгилар ва уларнинг моддий асослари

Форобий ўз таълимотида нарса ва ҳодисаларни билиш, инсон ақлини билим билан бойитиш, уни илмий, маърифатли қилиш учун хизмат қилувчи психик жараёнларга алоҳида эътибор берди. Инсоннинг билиш жараёни ҳақидаги таълимот Форобий асарларида анчагина изчил ва мукаммал ишланган таълимотлардан ҳисобланади. Форобий билиш жараёнини инсоннинг ташқи борлиқдаги ҳодисалар асосида, инсон сезгилари унинг асосини ташкил қилиши асосида тушунади.

Форобий инсондаги билишнинг барча босқич ва даражалари, шу вазифа учун хизмат қилувчи барча руҳий жараёнларга алоҳида-алоҳида тўхтаб ўтади. Унинг асарларида билишнинг икки босқичи – ҳиссий билиш ва ақлий билиш ҳақидаги жуда асосли ифодаланган фикрлардан ташқари, ҳиссий билишнинг даражалари, келиб чиқиши, маълум эволюцияси ҳақидаги ажойиб фаразлар ҳам учрайди.

Ўз «Шарҳлар»ида Форобий билиш жараёнига ва инсон билимларининг келиб чиқишига умумий баҳо бериб, бундай дейди:

«Инсон билимларини ақл ва сезиш органлари орқали қўлга кiritади... сезилувчи образлар ҳис этиш орқали, ақлий образлар эса сезилувчи образлар орқали билинади...»⁹

Форобий асарларида ҳиссий билиш учун хизмат қилувчи руҳий жараёнлар ва ақлий билиш учун хизмат қилувчи руҳий жараёнларга ҳам алоҳида-алоҳида характеристика берилади.

«Ҳикмат асослари»да бу ҳақида шундай ёзади: «Инсонда, унинг бошланғич вужудга келишида (яъни, тугилишида) озуклантирувчи қувват пайдо бўлиб, унинг ёрдамида инсон овқатланади. Бундан сўнг унда тери орқали сезиш қуввати вужудга келиб, бу қувват ёрдамида инсон иссиқ, совуқ кабиларни сезади. Сўнг эса шундай қувват вужудга келадики, унинг ёрдамида таъм-маза сезилади. Сўнг ҳидни сезишни таъминловчи қувват пайдо бўлади, ундан кейин эса шундай

⁹ «Мажму ар-Расоил ал-Ҳуқуқо». 255-бет.

қувват вужудга келадики, у орқали ранг, ёруғлик ва барча кўринувчи нарсалар сезилади. Хиссий қувватларнинг келиб чиқиши билан инсонда яна шундай қувват ҳам вужудга келадики, у инсонни сезилётган нарсага ёки диққатини тортади, ёки ундан узоқлаштиради ва шу туфайли, инсонда сезилувчи нарсаларга мойил ёки нафрат, жирканиш туғилади. Бундан сўнг шундай қувват пайдо бўладики, унинг ёрдамида инсон оддин сезилган ва ҳозирда инсон эътиборидан ташқарида бўлган нарсаларнинг образини сақлаб қолади. Бу ҳаёл қуввати бўлиб, хиссий қабул этилган образларни турли тартибда комбинация қилиши (кўпиш, бириктириш, ажратиш) функциясини бажаради. Бу комбинацияларнинг бир қисми чин, бир қисми ёлгон бўлади. Бундан кейин инсонда ақлий қувват вужудга келиб, унинг ёрдамида инсон онгли ва абстракт фикр юритади, санъат ва фан ҳақида билимга эга бўлади, ақли етадиган нарсалар билан шуғулланади».¹⁰

«Ҳикмат асослари» (Фусус ал-Ҳикма) рисоласининг бошқа бир жойида Форобий инсон рухий қувватларини аввало ташқи ва ички қувватга ажратади ва сезиш органлари билан боғлиқ бўлганларини ташқи қувват деб таърифлайди ва унга хиссиёг (машоир) деб ном беради.

Хис этиш (сезиш) хусусиятининг фаолияти маълум – бу беш турдир. Таъм билиш сезгиси билан инсон пирин ва аччикни бир-биридан ажратади, аммо гўзаллик билан хушқиликни, зарар билан фойдани ажрата олмайди.¹¹ Бу ерда Форобий сезгиларни бир-биридан фарқлашини, уларнинг ўзига хос функциялари борлигини кўрсатиб беришга интилади. Бир сезги бошқа бир сезгининг ўтайдиган вазифасини бажара олмаслигини айтмоқчи бўлади. Шунингдек, Форобий гўзаллик ва хушқилик, фойдали ва зарарли ходисаларнинг инсон ўз малакалари, билимлари, тафаккури орқали англаши билан ажрата олишини, бу эса унинг эҳтиёжлари, манфаатлари асосида юз беришини айтмоқчи бўлади. Демак, инсоннинг ақли, қувватигина буни сеза олади.

Форобийнинг сезиш турларига берган характеристикаси алоҳида диққатга сазовордир, чунки у сезишнинг сифати ва миқдори ташқи объектнинг сезги органларига бўлган таъсири натижасида ўзгаришини алоҳида қайд қилди, яъни унда юз бераётган психологик жараёнларни тушунтириб беришга интилади.

Форобийнинг фикрича: «Ташқи хислатлардан бўлган ҳар бир ҳис

¹⁰ Каранг, Закуев А.К. «Психология ибн Сина» китоби. 1958 й. 30-бет.

¹¹ «Мажму ар-Расоил ал-Ҳукамо». 241-бет.

ҳис этилувчи (яъни, сезувчи) нарсанинг табиатига боғлиқ бўлади. Агар ҳис этилган (сезилган) нарсанинг (сезги органига) таъсири кучли бўлса, унинг образи ҳис (яъни, сезги)да узоқ вақт сақланиб қолади, масалан, қуёшга тикилиб турилса, кўзда қуёшнинг образи (ёруғлик) қолади.. Қуёшдан кўз узилган вақтда ҳам унинг таъсири кўзда узоқ сақланади, баъзан кўз қорачиғига қаттиқ таъсир қилиб, кўзни камаштиради.

Эшитув хусусияти ҳам шундай: қаттиқ товушдан сўнг унинг жаранги бир муддатгача қулоқда қолади. Ҳидлаш, таъм билиш ҳам шу кабилар. Шу ҳол, айниқса, пайпаслаб билишда (яъни, тери – бадан орқали сезишда) очиқ кўринади.

Хулоса, кўз – кўзгудир, ҳозир кўрилаяётган нарсанинг образи унда акс этади. Агар кўрилаяётган нарса йўқолса ва унинг таъсири кучсиз бўлган бўлса, образ ҳам қолмайди.

Эшитув қуввати ёки қулоқ худди бир кўрфаздек (бу ерда Форобий қулоқ шаклини денгиздаги кўрфазга ўхшатади, қулоққа урилувчи овозни эса тўлқинларнинг шовуллашига ўхшатади), қулоқ ўзгариб турувчи ва турли томондан келиб урилувчи ҳаво тўлқинларини қабул этиб, шу ҳаводаги товушни эшитади.

Тугиб (ушлаб) кўриш қуввати мўътадил аъзодаги бир қувват бўлиб, таъсирланишдан ҳосил бўлган ўзгаришни сезади. Ҳидлаш ва таъм, маза билиш ҳоллоари ҳам худди шундайдир». ¹²

Форобий ташқи сезги органлари билан боғлиқ бўлган бешта сезгидан ташқари яна ички қувватларни алоҳида гуруҳга ажратади:

«Ташқи ҳис кетидан унинг бир турли махсус шериклари мавжудки, улар жисмлардан олинган образларни гўр ташлангандек қилиб тутиб оладилар. Шунинг учун ҳам бу қувват образни сақлаб қоладиган қувват деб аталади. Бу қувват миянинг олд қисмида жойлашган. У ҳис этилган нарсаларнинг образларини улар сезиш қувватларидан холи бўлган тақдирда ҳам сақлаб қолаверади». ¹³

Форобий, сақлаб қолувчи қувват, деганда ҳозирги психологияда мавжуд бўлган ва у изланиш олиб боровчи асосий тушунчалардан бири бўлган хотира ва тасаввурни назарда тутди. Форобий хаёлни хотирадан кейин келувчи, у билан боғлиқ жараёнлигини ва инсон фикрлаш жараёни билан боғлиқлигини таърифлаб ўтгандан сўнг, инсондаги беш сезги ва хотира ҳайвонда ҳам мавжудлигини, лекин хаёл ва фикрлаш фақат инсонгагина хослигини қайд қилади. ¹⁴

¹² Форобий. «Фусус ал-Ҳикма», «Мажму ал-Форобий». Қоҳира, 1905 й. 150–151-бетлар.

¹³ Ўша асар. 152-бет.

¹⁴ Ўша асар. 149–152-бетлар.

Форобий ташқи сезгилар орқали билиш билан ақлий билиш ўртасидаги тафовутга алоҳида эътибор беради. Форобийнинг таъкидлашича, ташқи сезгилар нарсаларни аниқ хоссалари, образларини бевосита акс этдиради-ю, аммо уни бир бутун ҳолда маъноси, моҳияти билан билиб ололмайди. Бу вазифани фикр қилиш бажаради.

Форобий «Уюнул масоил» – «Масалалар манбаи» рисоласида психик жараёнларнинг турларга ажралиши ва уларнинг маълум физиологик органлари, моддий жараёнлар билан боғлиқлиги тўғрисида жуда ажойиб фикрларни яқунловчи тезисини олға суради. Бу фикр қуйидагичадир:

«Қабул қилувчи қувватларга, – деб ёзади Форобий, – ташқи қувватлар (яъни беш сезги) ва ички ҳислар, хусусан, ҳаёл қуввати, хотира ва эсга тушириш қуввати, фикрлаш қуввати ва одам танасининг қисмларини ҳаракатга келтирувчи, кўрқинч ва ғазабни вужудга келтирадиган қувватлар киради. Бу санаб ўтилган қувватларнинг ҳар бири маълум орган ёрдамида вужудга келади, ҳеч қачон аксинча бўлмайди. Бу қувватларни бирортаси ҳам модддан ажралган ҳолда мавжуд бўлиши мумкин эмас».¹⁵

Форобийнинг инсондаги руҳий жараёнлар тўғрисида юқоридаги фикрларидан келиб чиққан ҳолда шундай бир якуний мушоҳадалар қилиш мумкин.

Форобий ҳозирги замон психология фанининг ютуқлари ва инсон руҳий жараёнлари ҳақидаги илмий ютуқларга яқин бўлган ва тўғри мушоҳада ютуқларига асосланган фикрларни қила олганлиги унинг асарларидан кўриниб турибди. Форобий ўз замонаси учун анчагина мукамал тасаввурларга эга бўлган, шу асосда у тўғри фикрлаган ва тўғри талқин эта олган.

Форобий барча психик жараёнларни ташқи ва ички қувватлар, яъни одамнинг ташқи органлари билан боғлиқ бўлган ва улар асосда вужудга келган ҳамда шу ташқи органларга бевосита боғлиқ бўлмаган, ташқаридан олинган образлар асосида ички психик жараёнлар асосида вужудга келадиган қувватлар деб икки катта гуруҳга ажратади.

Ташқи қувватлар, яъни бевосита ташқи таъсир натижасида сезги органлари орқали вужудга келувчи қувватлар беш турлидир. Буларни Форобий келиб чиқиши, мураккаблиги жиҳатидан гуруҳларга ажратади:

¹⁵ Форобий. «Фусус ал-Ҳикма», «Мажму ал-Форобий». Қоҳира, 1905 й. 154–158-бетлар.

1. Тери-бадан сезгиси.
2. Таъм билиш сезгиси.
3. Ҳид билиш сезгиси.
4. Нутқ сезгиси.
5. Кўриш сезгиси.

Буларнинг ҳаммасини Форобий «Қувваи ҳиссия», яъни «Ҳиссиёт қуввати» деб атайди ва унинг инсонга ҳам, ҳайвонларга ҳам хос эканлигини қайд қилади.

Форобий фикрича, ташқи қувватлардан бошқа яна ички қувватлар ҳам мавжуд бўлиб, улар қуйидагилардир:

- 1 Хотира – тасаввур қуввати – «Қувваи мутахаййила».
2. Хаёл қуввати – «Қувваи хаёлийя».
3. Туйғу, эмоция қуввати – «Қувваи назъийя».
4. Нутқ қуввати – «Қуввати нотиқа».
5. Қуввати нотиқа таркибида мантикий фикрлаш қуввати – «Қуваи фикрия».

Форобийнинг таъкидлашича, «Қувваи фикрия: мантикий операцияларни бажариб, мураккаб нарсаларни билиб олиш учун хизмат қилади («Фозил шаҳар аҳолисининг фикрлари»).

Бу айтилган фикрлардан ташқари, Форобий таълимотида диққат, ҳис-туйғу, ирода каби руҳий жараёнлар ҳақида ҳам айрим ажойиб фикрлар учрайди. Масалан, юқорида келтирилган цитаталарда ҳам Форобий одам эътиборини бирор нарсага жалб этадиган ёки жалб этмайдиган ҳамда кинининг газаб ва нафратини, яъни ҳис-туйғусини бошқарувчи қувватлар мавжуд эканлигини айтиб ўтади.

Форобий руҳий жараёнларни қандайдир мустақил жараён деб тушунмайди, балки бу жараён ташқи борлиқ билан боғлиқ мураккаб ички кечинмалар, яъни ташқи объектив таъсирга инсоннинг ички реакцияси деб тушунади.

Форобий ўзининг «Фозил шаҳар аҳолисининг фикрлари» аса-рида руҳий-психик жараёнларни бирлаштирувчи моддий марказ ҳақида ҳам фикр юритади ва одамдаги физиологик жараёнлар билан психик жараёнларни боғлаш принципларини излайди.

Форобийнинг таълимотича, инсоннинг беш сезги органи беш турли вазифани бажаришга мувофиқлашган бўлиб, улар ташқи муҳитдан олинган маълумотларни бир ягона марказга олиб келади ва бу марказда барча маълумотлар – образлар умумлашади. Одам организмнинг маркази юракдир, чунки юрак бутун тана ва унинг аъзоларини қон билан таъминлайди, қон юрак орқали бутун организмга тарқалади. Иккинчи марказ миядир. Мия ҳам қон билан ти-

рик бўлганлиги сабабли, юракка бўйсунди, яъни юракдан қон олади, лекин шу билан бирга, у бутун организм ва унинг аъзоларига раҳбарлик қилади, ўз буйруғига бўйсунтиради, уларни маълум мўътадилликда ушлаб туради.¹⁶

Форобий бу фикрлардан, биринчидан, инсондаги руҳий жараёнлар билан физиологик-анатомик жараёнлар, психика билан организм ўзаро боғлиқ ҳолда мавжуд, деган хулоса, иккинчидан, юрак инсоннинг биологик ҳаётини, мия эса унинг руҳий-маънавий ҳаётини бошқариб туради, деган хулоса келиб чиқади.

Форобий таълимотида руҳий масалалар кенг ўрганилган, шу билан бирга, унинг ўз даври ютуқларидан фойдалана олганлиги, ўз фикрларида замонаси ва унинг ютуқларидан ҳам илгарилаб кетгандек кўринади. Форобийнинг психологияга тегишли фикрларини кенг ўрганиш ва шарқ мутафаккирларини бу соҳадаги ютуқларини умумлаштириш психология фанини янада ривожланиши учун муҳим омил бўлди. Форобий ўз фалсафий қарашларида инсон руҳиятини ҳам кенг ўрганишга интилди. Психология масалалари бу инсон ва жамият уйғунлигида, инсон ва табиат боғлиқлигида ўрганилган бўлиб, асосан инсонни ўрганиш масалалари билан ўзаро боғлиқ ҳисобланади. Инсоннинг ҳар бир қадами унинг психологик жараёнлари билан боғлиқлигини Форобий ўз қарашларида асослаб беришга ва уни таҳлил қилишга қаратилгандир.

Форобий таълимотида тафаккур ва нутқ масалалари

Форобий билиш жараёнининг икки босқичини, яъни ҳиссий ва ақлий билишни жуда аниқ ифодалаб беради, бу икки жараённинг ўзаро боғлиқлигини тунунтириб, ақлий билиш ҳиссий билишсиз вужудга келмаслигини алоҳида таъкидлайди. Форобий бу икки жараённи билиш хусусиятларига эътибор бериб, ўзаро фарқларини, тафовутларини ҳам кўрсатади.

Форобий ақлий билиш масалаларига ўз рисоласида кенг ўрин ажратади, чунки бу масала унинг маърифатпарварлик гояларининг характери билан бевосита боғлиқдир. Бу жиҳатдан унинг «Ақл маънолари ҳақида»ги рисоласи диққатга сазовордир.

Бу рисолада ақл – интеллект тушунчасининг ўрта аср Шарқ шароитида турли тоифаларда турли фалсафий ва диний окимлар томонидан қўлланиш турлари бирма-бир тасвирлаб ўтилади. Шунинг учун бу рисола Форобий томонидан ақл ва ақлий жараёнларнинг

¹⁶ Қаранг. «Инкилоб». 1924 й. 11–12-сон. 104-бет.

қандай талқин этилганлигини тушуниб олиш учунгина эмас, балки ўрта аср ижтимоий-фалсафий фикрларида, умуман, ақл деганда қандай маънолар аниқланилганини билиб олиш учун ҳам муҳим аҳамият кашф этади. Бу рисолада Форобий ақл тушунчасининг бхл маънода, бир-бирига боғлиқ бўлган олти тури мазмун билан қўлланишини таъкидлайди.

Форобий томонидан битилган ва диққатга сазовор бўлган бу рисоланинг энг муҳим томони шундаки, унда Форобий ақлнинг, бир томондан, психик жараён эканлигини, шунингдек, иккинчи томондан, у ташқи таъсирнинг, таълим-тарбиянинг натижаси эканлини яхши изоҳлайди. Бу икки оми ақлнинг шаклланиши учун асосий хусусият эканлигини, руҳиятда ақлнинг, яъни тафаккурнинг ўрни, умумлаштириш, фаҳм-фаросат билан боғлиқлигини кўрсатиб беришга интилади.

Форобийнинг фикрича, ақл фақат инсонгагина хос бўлган туғма қувват – руҳий куч билан боғлиқдир. Инсон тушуниш, фаҳмлаш, муҳокама қилиш, ўйлаб топиш, фикрлаш қувватига тутилишдан эга бўлади ва уларнинг қандай вужудга келганини ўзи ҳам билмайди, бу хусусиятлар боланинг ўсиб, камолга ега бориши билан ривожланиб боради.

Рисоланинг бошқа бир жойида «ақл» ва «ақлли бўлиш» кўп нарсани кўриш, билиш, тажриба орттириб бориш, турли ҳунарларга ўргана бориш натижасида қўлга киритилиши мумкинлиги қайд қилинади.

Биринчидан, ақлнинг туғма бўлиб кўринувчи қувватлар билан боғлиқлиги инсон психик жараёнлари таркибига киради.

Иккинчидан, ақлнинг билим, ҳаётий жараёнлар натижасида бойиб бориши таълим-тарбияга боғлиқлигини Форобий ўз таълимотида кўрсатиб беради.

Форобий асарларида инсон психикасининг бошқа қатор масалалари ҳам кўриб чиқилади, дейлик, ирода, малака, ҳис-ғуйғу, қобилият, ижод, ихтиёрый ва ихтиёрсиз ҳаракатлар тўғрисида ҳам қимматли фикрлар учрайди. Форобий ўзининг «Фозил шаҳар аҳлисининг фикрлари» асарида психологик, ижтимоий-психологик фикрлар ва уларнинг таҳлили ҳақида фикрлар билдиради. Форобий қайси психологик тушунчаларни таҳлил қилмасин, уларни физиологик-анатомик томонларини ҳам тушунтириб беришга ҳаракат қилади. Форобий инсон тафаккурини жуда катта имкониятларга эгаллигини, фақат уни бошқариш ва яхши амалларга қарашиш орқали инсон юксалиб боришини, унинг тафаккури бу ташқаридан

оладиган қўзгатгичлар орқали, орттирилган билим ва малакалари билан боғлиқ ҳолда юз беришини кўрсатиб беради.

Абу Али Ибн Сино ва унинг психологик қарашлари

Шарқ уйғониш даври маданиятининг Форобийдан кейинги буюк намоёндаларидан бири бу Абу Али ибн Синодир. Буюк олим Ибн Сино (980–1037) Бухоро шаҳрига яқин Афшона деган қишлоқда амалдор оиласида туғилди. Абу Али ибн Сино жуда меҳнаткаш ва ғайратли мутафаккир сифатида 300 дан ортиқ асарлар ёзган. Абу Али ибн Сино ҳақиқий энциклопедист олим сифатида ўз даврида мавжуд бўлган деярли ҳамма фанлар билан муваффақиятли равишда шугулланган ва уларга оид илмий асарлар яратган. Замонлар ўтиши билан у яратган асарларнинг кўпчилиги йўқолиб кетган, шунга қарамай ҳозирда унинг 242 тага яқин асарлари бизгача етиб келган. Шулардан 80 таси фалсафа, илоҳият ва тасаввуфга тегишли, 43 таси табobatга оид, 19 таси мантиққа, 26 таси психологияга, 23 таси тиббиёт илмига, 7 таси астрономияга, 1 таси математикага, 1 таси musiқага, 2 таси кимёга, 9 таси этикага, 4 таси адабиётга ва 8 таси бошқа олимлар билан бўлган илмий ёзишмаларга бағишланган.

Ибн Сино ўзи ҳақидаги маълумотларда Бухоро подшоҳини даволаганини ва унинг рухсати билан шоҳнинг кутубхонасидан фойдаланганини эслаб ўтади. «Кутубхонада менга керак бўлган китобларни танлаб олдим. Мен у ерда кўпчилик халқ кўрмаган, ҳатто номини эшитмаган китобларни кўрдим. Ўзим ҳам аввал уларни кўрмаган эдим, ундан кейин ҳам кўрмадим, деб эслайди. Ёшим ўн саккизга борганида бор илмларнинг ҳаммасини эгаллаб бўлдим. Менинг билимларим ёшлигимда ўрганганларимдан иборат эди, ундан кейин янги бир нарсa кўшганим йўқ...»

Ибн Сино ёзиб қолдирган асарлар юқорида айтганимиздек лиҳоятда кўпдир. Уларнинг баъзилари олим ҳаётлигидаёқ йўқолган эди.

Биз улардан намуналаргина келтирамыз. Дейлик, «Китоб ал мажмуъ» – «Тўплам китоби», «Китоб ал-ҳикмат ал-қудсия» – «Муқаддас ҳикмат китоби», «Китоб ал-инсоф» – «Инсоф китоби», бунда Аристотелнинг ҳамма китобига шарҳ қилган, «Китоб ал-қонун» – «Қонун китоби», «Китоб ан-нажот» – «Нажот китоби», «Китоб ал-муҳжат» – «Жон-руҳ ҳақида китоб», «Ал-Жумал мин адиллат ал-муҳикқа ли бакон ал-нафс ал-нотиқ» – «Нафси тониқа» «Нутқли жоннинг мангу бўлиб қолишини исбот қиладиган баъзи далиллар», «Мақола фи

ал-қувво ал-инсония ва идроко тихо» – «Инсоний қувваглар ва уларнинг идроклари», «Шарҳ китоб ал-нафс ли Арасту» – «Аристотелнинг жон ҳақидаги китобининг шарҳи», «Рисола фи ал-ишқ» – «Ишқ тўғрисида рисола», «Рисола фи ал-ҳадис» – «Ёнлик тўғрисида рисола», «Рисола фи ал-ахлоқ» – «Хулқ тўғрисида рисола», «Рисола фи ал-нафс» – «Жон тўғрисида рисола», «Мақола фи ал-нафе йўърафу би ал-фусул» – «Жон ҳақида «Ал-фусул» номи билан машҳур бўлган мақола».

Абу Али ибн Сино фаолияти ҳақида жуда кўплаб фикрлар билдирилган. Дейлик, И.Брагинский ўзининг «12 миниатюр. Рудаки, Фирдоуси, Ибн Сино, Насир Хусроу, Гургани, Хайям, Низами, Руми, Саади, Хафиз, Хужанди, Джами» номли асарида шундай ёзади: «Ибн Синосиз, унинг фалсафасисиз Хайём, Носир Хисрав, Ҳофиз ва Жомий сингари поэзиянинг буюк намоёндаларини, уларнинг ижодини тушуниб бўлмайди».

Ибн Синони юнон файласуфларининг шогирди ва уларнинг қилган ишларини давомчиси деб қўпгина олимлар баҳо берган эдилар. Ибн Сино ҳақида Б.С.Серебряков ўзининг «Трактат ибн Сины о любви» асарида шундай деб ёзади: «Ибн Сино нафақат юнон файласуфларининг давомчиси, балки ал-Форобий кўрсатиб берган йўналишдаги уларнинг ишини ривожлантирган буюк гениал давомчисидир».¹⁷

Ибн Сино ўз фаолияти тўғрисида, унинг инсонларга фойдалилиги ҳақида ўзига хос тушунчага ҳам эга эди. Бу ҳақида унинг қуйидаги тўртлиги айниқса диққатга сазовор:

*Мени кофир этмак эмасдур осон,
Ҳаммадан маҳкамроқ мендаги имон,
Юз йилда бир келур мен каби инсон,
Демак бу дунёда йўқ бир мусулмон».*¹⁸

Бу тўртликда Ибн Сино худди ўзини юз йилда бир келадиган, буюк аллома эканлигини айтмоқчидек туйилади. Ҳақиқатдан ҳам Ибн Сино каби инсонлар юз йилда, ҳатто минг йилда бир марта дунёга келади. Ибн Сино ўз тафаккури, дунёқараши жиҳатидан замондошларидан илганрилаб кетганини, яратган илми ва ютуқлари замонасининг илгор ютуқлари эканлигини яхши билган. Ўзининг тафаккур қилиш даражаси ҳам замондошларидан тубдан фарқланишини англаган.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, Ўрта асрларда психология мустакил фан сифатида ҳали мавжуд эмас эди. Буни биз Форобий ҳақида

¹⁷ С.Серебряков. Трактат ибн Сины о любви. Тбилиси. 1876 г. стр. 13.

¹⁸ Ибн Сино. Шеърлар ва тиббий дostonлар. Тузувчи А. Ирисов. 1981 й. 48-б.

билдирган фикрларимизда ҳам айтиб ўтган эдик. Қадимги Грециядаги каби уни фалсафа фанининг бир бўлаги сифатида қаралиб келинган. Ибн Сино ҳам психологияни фалсафий, тиббий масалаларни ўрганаётганда бир бутун ҳолда кўриб чиқади.

Инсон, ҳайвон ва ўсимликлар муаммоси, тана ва руҳ бирлиги каби масалалар фалсафада табиатнинг фалсафий масалалари сифатида ўрганилиб келинган. Бундай умумийлик асосида қараш Ибн Синонинг илмий изланишларида ҳам ўз аксини топган.

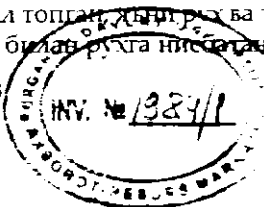
Ибн Синонинг психологияга бўлган қизиқиши Аристотелнинг «Жон ҳақидаги» таълимоти билан, шунингдек, антик даврнинг бошқа намояндаларининг таълимотлари билан танишиш орқали пайдо бўлди. Унга ал-Қинди, ар-Розий, Форобий каби буюк Шарқ мутафаккирларининг таъсири катта бўлди.

Тиббиёт билан шуғулланиш Ибн Синодан беморларга диққат билан қарашни, уларнинг ҳолатларини кузатишни, шунингдек, инсон анатомиясини ва физиологиясини жиддий ўрганишни, албатта, инсон танасининг асаб марказларини ва тизимини яхшилаб ўрганишни талаб қилар эди. Ибн Сино касалларни даволаш билан бирга, уларнинг руҳиятини, бу касалларнинг нималар билан қизиқишини, уларни нималар ҳақида сўзлашишини ҳамм диққат билан кузатиб борди. Бундан кўриниб турибдики, Ибн Сино касаллардаги рухий ўзгаришларни ҳам кузатиб борган.

Ибн Синонинг психологияга қизиқиши фақат тиб нуқтаи назаридан эмас, балки шу касалларни тарбиялаш ва ўргатиш масалаларини ҳам диққат назоратига олиш эди. Маълумки, касаллик даврида кимлигидан, қандай малакаларга эғалигидан қатъи назар касаллар ўз бошидан маълум бир психологик жараёнларни кечиради. Ибн Сино эса айнан даволаш даврида касалдаги шу жараёнларни ҳам кузатади.

Ибн Синонинг психологияга қизиқишининг асосини фалсафанинг муҳим масалаларидан бири бўлган тана ва руҳнинг бирлиги ҳақидаги масалаларни ўрганишдан, бу масалаларга жавоб излашдан кидириш мумкин. Маълумки Ибн Сино тана ва руҳнинг, психик жараёнлар ва организм муносабатларини талқин қилишда Аристотель таълимоти таъсирида эди. Шунинг учун ҳам Ибн Сино кўпгина фалсафий ва психологик масалаларни ўрганишда материализм ва идеализм ўртасида иккиланиб турар эди.

Ибн Сино инсон ҳақида, унинг тузилиши ҳақида шундай ёзади: «Инсон икки субстанциядан ташкил топган, ҳар бири руҳ ва танадан. Тана ўзининг барча орган (аъзо)лари билан руҳга нисбатан унинг инс-

трументи ҳисобланади, руҳ эса ўзининг фаолияти давомида танадан фойдаланади». ¹⁹ Ибн Сино бу ерда инсонда юз бераётган руҳий ҳолатлар, унинг танасидаги ҳолатни, хатти-ҳаракатни бошқаради демоқчи. Ҳақиқатда ҳам инсондаги руҳий ҳолатлар инсон томонидан қанчалик яширилмасин, унинг хатти-ҳаракатида, ички кечип-маларида ўз аксини топади. Инсоннинг кейинги қадамлари шулар асосида бўлади. Қаттиқ ҳорғинлик, чарчап ва толиқип қанчалик яширипмасин, у инсонни хатти-ҳаракатларида, ўзини тутишида акс этади. Бу ерда инсон танаси унинг руҳий ҳолатларидан келиб чиққан ҳолда ўзини маълум бир кўринишда тутати. Шу билан бирга инсон руҳиятига таъсир этувчи, уни қувонтирадиган бирор-бир ҳолат юз берса, инсон шу руҳиятдан келиб чиқиб ички қувватларни ишга солади. Бу эса айнан Ибн Синонинг юқоридаги фикрини тасдиқлайди.

Инсон соғлиғи ва унинг психик фаолияти ўртасидаги ўзаро таъсирни ўрганиб, Ибн Сино фақат уларни таҳлил қилибгина қолмади, балки инсон ва ҳайвон ўртасидаги фарқ, амалий малакаларни ҳам таҳлил қилди.

Ибн Сино руҳнинг танага таъсирини, уларнинг ўзаро психик ва физиологик жараёнлардаги таъсирини, ташқи муҳитнинг организмга таъсирини кўрсатиш учун тажрибалар ўтказди. Ибн Сино иккита қўйни олиб уларга бир хил миқдорда ем беради. Лекин биринчи бўри боғлаб қўйилган жойдан сал нариша, унинг рўиарасига боғлайди. Иккинчисини эса тинч ва ҳоли жойга боғлайди. Бўрининг рўиарасига боғланган қўй тез орада озиб-тўзиб кетади. Қўйга берилмайдиган озуқа кўпайтирилса ҳам у озаверади. Иккинчи қўй эса самириб боради. ²⁰

Бу ерда Ибн Сино ўтказилган тажрибани шундай изоҳлайди:

«... шакл бу ерда ташқи ва ички сезгилар орқали бир вақтда идрок этилади. Бу воқеада қўй ташқи сезги органлари орқали бўрини сезади ва бу аста-секин унинг ички сезги органларига таъсир этади. Бўри қўйга нисбатан қарши бўлган ҳайвон эканлиги учун, уни еб қўйиши, ҳужум қилиши хавфи унинг ташқи сезги органларидан, ички органларга ўтади. Қўй бўридан қочишга ҳаракат қилади. Натижада еб турган овқати татимайди. Тана кучли руҳий таъсир остида қолади». ²¹

¹⁹ Ибн Сино. Тълкования снов. Тегеран. 1935 г. с. 4.

²⁰ Ромадин В. А. Великий ученый Средней Азии Ибн Сина. — М.: 1952 г. с. 36.

²¹ Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока. — М.: 1961 г. с. 224—225.

Ибн Сино уч турдаги руҳий қувватни, яъни ўсимлик, ҳайвон ва инсоний қувватни ажратиб кўрсатади. Ўсимлик қуввати асосан озукланиш, ўсин, кўпайишга сарфланади. Ҳайвоний руҳий қувват эркин ҳаракатдан, қобилият ва сезгидан иборат. Аристотелдан кейин Ибн Сино психик жараёнлар фақат ҳайвонга ва инсонларгагина хослигини исботлаб берди. Шу билан бир вақтда, ҳайвонлар психикаси инстинктлардан иборат, ақлий мантиқий қувват фақат инсонгагина хосдир, дейди Ибн Сино. Мия инсоннинг фикрловчи органидир», ... у идрок қилади, сезилган образларни сақлайди, ҳаёлда сақланаётган образларни бошқаради». Ибн Сино бу ерда инсон миясини психик жараёнларнинг маркази сифатида билгани кўриниб турибди. Бу жараёнлар сезги ва органлар ўртасидаги ҳаракатларни боғлаб турувчи нерв тизими орқали амалга ошади. Бу унинг фикрларида бир неча маротаба таъкидланиб ўтилади.

Ибн Сино нервнинг асосий вазифаси бу сезги органлари ва ҳаракатни мия билан боғлаб турувчи вазифа эканлигини яхши билган. Нерв орқали ташқи моддий борлиқ идрок этилади ва иродавий хатти-ҳаракатлар амалга ошади, деб кўрсатади Ибн Сино.

Ибн Сино инсон психик жараёнларининг ҳар хиллигини, унинг нерв тизими билан, нерв тизимини тузилиши билан боғлиқ эканлигини тушунтиради. Ибн Сино инсон нерв тузилишини яхши ўрганишга ва уни руҳий ҳолатлар билан боғлиқлигини асослаб беришга интилади. Олим юқоридаги мисолда касаллик пайдо бўлишида салбий ҳиссиётларнинг катта роль ўйнашини мисолда аниқ кўрсатиб берган. Ибн Сино бундай дейди: «Нерв тизими узок давом этган салбий ҳиссиётлар таъсирида жуда ҳам тарангланиб, бутун организмни ҳолдан тойдиради, бунинг натижасида турли касалликлар юзга чиқади».

Ибн Синонинг фикрича, инсонларда 15 жуфт нерв толаси мавжуддир, шундан 7 жуфти бош миядан чиқади. Саккиз жуфти эса орқа миядан чиқади. Ибн Сино томонидан айтилган бу фикрлар қанчалик бўлишига қарамай, ўрта асрлар учун жуда катта ютуқ ҳисобланар эди. Бунда Ибн Синонинг психологик қарашларини тушунтиришнинг материалистик томони кўзга ташланар эди.

Абу Али ибн Синонинг бош миёда айрим нерв марказлари мавжудлиги ҳақидаги фикри – фанда биринчи бўлиб олдинга сурилган фикрлардан эди. Ибн Сино фикрича, миyanинг олд қисмида сезиш маркази, ўрта қисмида сезгиларни умумлаштирувчи марказ, орқа қисмида ёдга сақлаб қолиш, яъни хотира маркази жойлашган. Бундай фикрларни айтиши, унинг фан соҳасидаги олдинга кетиши,

амалий ва назарий умумлаштиришларни тўғри олиб борганлигидан далолат беради. Психология фанининг асосини ташкил этувчи нерв тизими, унда содир бўлаётган жараёнларни Ибн Сино яхши билганлиги ва ундан фойдаланиш йўллариини излаганлиги унинг амалий тажрибаларида яққол кўзга ташланади. Дейлиқ, Ибн Синога шогирдларидан бири беморнинг аҳволи ҳақида гапириб доимий қабзиятини ҳеч қандай дори билан даводай олмаётганини айтади. Шунда Ибн Сино шогирдига шундай маслаҳат беради: ўша касалга айтинг: ҳар куни маълум бир вақтда ўз ичиди бўшатишга уринсин. Бир қанча вақт ўтгандан сўнг бу одатга кириб қолади ва у қабзият касаллигидан қутилади. Ибн Синонинг бу берган маслаҳати шартли рефлекс пайдо қилиш демақдир. Кўриниб турибдики, Ибн Сино инсон психик жараёнларининг муҳим томони бўлган рефлекслар ва улардан фойдаланиш ҳақида ўзига хос малакаларни ҳам ўзлаштирган экан.

Миянинг инсон билишининг, ҳаракатланганининг ва руҳий қувватини маркази деб тан олиндиши – Ибн Синони ўзининг биринчи устози Аристотелдан ҳам анча илгарилаб кетганлигини кўрсатади. Маълумки, Аристотель инсон юрагини тананинг маркази деган эди. Аристотель руҳнинг жойлашган жойи бу юрак деб билар эди. Бепта сезги органи бутун ҳисларни юракка узатиб туради, деб ҳисоблар эди.

Ибн Сино мияни психик фаолиятнинг умумий маркази эканлигини нафақат исботлашга ҳаракат қилди, шу билан бирга, миянинг ўзида ҳар хил руҳий қувватларнинг марказини топингга илтидди. Бу Ибн Синонинг энг катта ютуғи, яъни унинг психологик таълимотининг талабаси эди.

Ибн Сино биринчи бўлиб психик функцияларни локализациялашиши (психик жараёнларнинг бирор жойга боғлиқ бўлиши) ҳақидаги фикрни айтган эди. Ибн Сино юз бераётган маълум бир психик жараёнларни, унинг функцияларини мия фаолиятидаги маълум бир марказлар бошқаришини кўра олди. Бу таълимот ўрта асрлардаги Яқин Шарқ давлатларида психик жараёнларнигина кам тушуниш учун катта роль ўйнади.

Ибн Сино фикрича, ҳайвонларда ва инсонларда, ўсимликлардан фарқланган ҳолда сезишга, таъсир этаётган қўзгаткичларни идрок этишга, продавий хатти-ҳаракат қилишга қобилият бўлади. Бу қобилиятларни Ибн Сино руҳий қувватни ишлаб чиқариш билан боғлайди.

Ибн Сино ақлий қувватни уч турга бўлади: ҳаракатланувчи, та-

нани рух ёрдамида ҳаракатга олиб келувчи (бош миядан нерв толларига ёйилувчи), умумий қувват (яъни, кўриш, эшитиш, таъм билиш, ҳид билиш, тери қуввати), шунингдек, ақлий қувватга ажратлади. Ақлий қувватга ҳаёл, хотира ва тафаккурни киритади.

Ибн Сино юқорида санаб ўтилган ҳар бир ташқи ва ички қувват миянинг маълум бир қисми билан боғлиқ, у касалланганда ёки лат етганда айнан ўша жой ишдан чиқади ва инсон шу қувватдан, қобилиятдан маҳрум бўлади деб ёзади. Ибн Сино ҳар бир сезги органининг тузилиши, жойлашиши ва ишлаш механизмлари ҳақида, уларни даволаш ва инсон руҳиятидаги ўрни, аҳамиятига тўхтаб ўтади. Булар ҳақида Ибн Синонинг «Тиб Қонунлари» асарининг I китобида баён этилган.

Ибн Сино инсондаги эстетик лаззатланишни ҳам психологик жараёнларга қўшиб фикрлар билдиради. Ибн Сино лаззатланишнинг сабаблари, унинг юз бериши, турлари, механизми ҳақида фикрлар билдирган. Бу ҳам унинг таълимотининг диққатга сазовор томонини ташкил этади. Ибн Сино лаззатланишни икки турга ажратиб, шундай ёзади: «Бу (сабаблар) ҳам икки турлидир. Булардан бири – ғайритабiiий мизожни тўсатдан ўзгариши билан ҳис пайдо қиладиган тури. Иккинчиси – узлуксизликнинг бирданига тикланишидан пайдо бўладиган тури. Воқе бўлмаган нарса эса ҳис қилинмайди ва лаззатлантирмайди».²²

Ибн Сино лаззатланиш ҳисси ҳақида фикр билдириб, шундай ёзади: «Лаззатланиш – ёқимли (нарсани) сезишдир. Ҳар қандай ҳис сезиш қуввати орқали пайдо бўлади ва (у шу қувватнинг бирор) таъсирини қабул қилишдан бўлади».²³ Бу ерда Ибн Сино психологиядаги ҳиссиёт билан боғлиқ фикрларни ёритиб берган. Матлумки, ҳиссиёт – бу мураккаб психологик жараёндир. Инсоннинг борлиқдаги воқеаларга бўлган муносабати албатта шу ҳиссиётда кўринади. Яъни у лаззатланади ёки азобланади, роҳатланиб ўзига янги бир куч топа олади ёки ғазабланиб, ишлари ҳам ривожланмай қолади. Буни эса Ибн Сино ўз тафаккури ила кўра олган. Инсонни катта ишларга чорлайдиган, келажакка умид кўзи билан қарашга мажбур қиладиган катта куч – бу, Ибн Сино кўрсатганидек, лаззатланиш, роҳатланиш ҳисси ҳисобланади.

Ибн Сино психологик жараёнларни таҳлил қилар экан, инсонга хос бўлган фикрлаш қобилиятини, яъни тафаккурни юксак баҳолаган.

²² Абу Али Ибн Сино. «Тиб Қонунлари». –Т.: 1983 й. 218-б.

²³ Ўша китоб. 218-б.

«Фикрлаш қуввати – деб ёзади Ибн Сино, – яхши ва ёмонни, ҳақиқатни ва ёлғонни ҳаёлларда акс этган ҳодисалар тарзида текширади».²⁴ Унинг фикрича, тафаккур инсон амалий ҳаёти давомида орғитириб борган билимлар тизимини, малакаларини айнап тафаккур жараёнида таҳлил қилиб боради. Тафаккур инсоннинг буюк неъматини эканлигини унинг ҳаёт фаолиятидаги барча жараёнлар шу туфайли текширилиб, яхши ва ёмон томонларга ажратилишини айтмоқчи бўлади.

Ибн Сино хотира қувватини идрок этилган бир объектни идрок этилган иккинчи объектдан фарқлаш ва ақлни мустаҳкамлашда кўринади деб ёзади. Психологик жараёнларни Ибн Сино алоҳида ўрганган бўлса ҳам уларнинг бир-бири билан алоқасини жуда ҳам чуқур эканлигини айтиб ўтади. Тафаккур ҳаёлдаги ҳодисаларнинг тўғри ёки нотўғрилигини тасдиқлайди ва уни хотирада сақлаб туради, керак бўлганда унга мурожаат қилади, деб ёзади у.²⁵

Бу айtilган фикрлардан Ибн Синонинг ҳаёл ва хотира тафаккурга боғлиқ деган фикри яққол кўзга ташланади. Тафаккур муҳим бир вазифани ўтайди, яъни усиз ҳақиқатни таъсдиқлаш қийиндир. Тафаккур инсон психик жараёнининг марказида бўлади. Инсон бирор нарсани сезадими ёки ҳаёлда тасавур қиладими, барибир бу инсон тафаккури орқали таҳлил қилинади.

Ибн Сино инсондаги ҳаёл ҳақида шундай ёзади: «Ҳаёл инсон образини филдан ҳам катта қилиб яратилиши ёки инсонни шер қалласи билан тасаввур қилиб яратиши мумкин».²⁶ Олимнинг фикрича, ҳаёл орқали ҳамма нарсанинг образини яратиш мумкин, лекин инсон сезги орқали фақат нимани ҳис этса, шунини идрок этади.

Рус медицинаси тарихчиси Ф.Р.Бородулиннинг фикрича, Ибн Синонинг кашфиётлари фақат килиник медицинада эмас, балки умуман медицина тарихида энг муҳим кашфиётлардан. Умуман олганда, Ибн Синонинг нерв тизими тузилиши ва унинг вазифалари ҳақидаги фикрлари ҳозирги замонга ҳам тўғри келади.

Маълумки, психология тарихида ўғмишнинг буюк табиби Гиппократ одам органида қайси суяқликнинг устун туришига қараб кишиларни тўрт тип (темперамент)га бўлган эди. Бунга биноан тўртта суяқлик – қон, ўт, қора ўт, шиллиқ инсон танасида мавжуд бўлиб, унинг миқдорига асосан инсон маълум бир касалликларга чалинади. Ибн Сино ҳам Гиппократнинг бу назариясига қўшилади. Унинг фик-

²⁴ Ибн Сино. Толкование слов. с. 6.

²⁵ Ушша китоб. 51-б.

²⁶ Ушша китоб. 51-б.

рича, ҳам инсон танасидаги бу суюқликларнинг қайси бири устун туришига қараб, инсон темпераменти ҳам мавжуд бўлади. Қоннинг устун туриши сангвиник темпераментга, қуруқ сарик ўтнинг қўлиши – холерик темпераментга, қора ўтнинг қўпроқ бўлиши флегматик, шиллиқнинг қўи бўлиши меланхоликка хос. Шарқ табобатида шунга яраша тўрт хил мизож тушунчаси келиб чиққан. Бу тушунчага асосан кишиларни иссиқ, совуқ, қуруқ, ва нам мизожли кишилар деб тўрт сифатга бўлинган. Озиқ-овқат ва дори-дармонларни ҳам иссиқ ва совуққа бўлинган.

Абу Али ибн Сино фикрича, мизожнинг мувозанатдан чиқиши икки хил – оддий ва мураккаб бўлади. Оддий мувозанат бузилишида тўрт хил мувозанатдан бири устун бўлиб қолади, яъни ё иссиқлик, ё совуқлик, ё қуруқлик, ё намлик. Иссиқлик ва совуқлик мизожлари фаол мизожлардир. Қолган иккигаси – қуруқлик ва намлик мизожлари эса пассив (суст) мизожлар ҳисобланган. Бу фикрлар айнан психология фанидаги темперамент, яъни холерик, сангвиник, флегматик, меланхолик тушунчаларига яқин туради.

Ибн Сино инсон соғлиқини унинг руҳияти билан боғлиқ деб билган. Шунга асосан у соғлиқни сақлаш шартлари килиб қуйидаги етти шартни айтади: мизожни нормал қилиш, овқатнинг ўзига мосини танлаш, гавдани чиқиндилардан тозалаб туриш, гавда тузилишини сақлаш чораларини кўриб бориш, кийимни тоза тутиш, нормал жисмоний ва руҳий ҳаракатлар қилиш чоралари. Уйқу ва бедорликнинг нормал бўлиши ҳам шунга киради. Соғлом киши, дейди Ибн Сино, уйқуга эътибор бериши зарур. У уйқудан ўз вақтида тўғри фойдаланиши керак, ортиқча ухламасликка ҳаракат қилиши лозим.

Ибн Синонинг психологияга оид қўплаб фикрлари мавжуд, лекин уларнинг қўпчилиги асарларида мавжуд бўлиб, улар ўзбек тилига таржима қилинмаган. Унинг психологияга тегишли меросини ўрганар эканмиз, қуйидаги жиҳатларни кўришимиз мумкин. Биринчидан, Ибн Сино инсон руҳиятини фалсафий, тиббий, тарбиявий масалаларни таҳлил қилиш давомида ўрганди. Иккинчидан, Ибн Сино тиббий масалаларни ўрганиш давомида, содда шаклда бўлсада, унинг психо-физиологик механизмларини, қонунларини яратиб бера олди. Бу Ибн Сино яшаган давр учун улкан ютуқ эди. Шунини ҳам таъкидлаш керакки, унинг бу соҳада қилган ишлари ҳозиргача ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Учинчидан, психик жараёнлар марказида инсоннинг мияси туриши, унинг бошқарувчилик вазифаси фанда бириктириб маротаба айтилган эди. Тўртинчидан, Ибн Сино психо-

логик жараёнлар – бу мураккаб инсон ҳаёт фаолияти, борлиқ билан бўладиган муносабатларда пайдо бўлиб ривожланадиган ҳодиса эканлигини кўрсатди. Бешинчидан, Ибн Сино психологик тушунчалар бўлган сезги, идрок, хотира, ҳаёл, темперамент, тафаккур каби жараёнларни ҳам алоҳида, ҳам бошқа фанларга қиёслаб ўрганиш лозимлигига диққатини қарата олди.

Абу Али ибн Синонинг ижтимоий-фалсафий қарашлари

Абу Али ибн Синонинг психологияга оид фикрлари фалсафий масалалар билан уйғунлашиб кетган бўлиб, борлиқ, инсон, табиат ва инсон руҳияти масалалари билан биргаликда кўриб чиқилади. Унинг фикрича, фалсафанинг вазифаси – мавжудотни, яъни барча мавжуд нарсаларни, уларнинг келиб чиқиши, тартиби, ўзаро муносабати, биридан иккинчисига ўтиш даражаларини ҳар томонлама ўрганишдан иборат. Ибн Синонинг фикрича, олам яхлит ва мураккаб борлиқдир. Бу борлиқни ҳар томонлама текшириш учун у зарурият, имконият, воқелик ва сабабият тамойилларини асос қилиб олади. Ибн Синонинг фикрича, материянинг энг содда бўлаклариға бўлинмайдиган шакли тўртга унсурдан – яъни ҳаво, ўт, сув, тушроқдан иборат. Уларни турли хил бирикувидан мураккаб, моддий нарсалар ташкил топади, деб ёзади. Бу моддий нарсаларнинг моддий асоси бўлган тўрт унсур ўзгармайди ҳам, йўқолмайди ҳам. Материя – ҳаракат, вақт, фазо билан узвий боғлиқ, деб ёзади Ибн Сино.

Ибн Сино фалсафий фанларни иккига, яъни назарий ва амалий қисмга бўлади. Унинг фикрича, назарий илм кишининг ундан ташқарида мавжуд бўлган борлиқ тўғрисидаги билимларидан иборат. Амалий илм эса кишининг фаолияти тўғрисидаги билимларидир.

Ибн Сино фаннинг назарий қисмини, ўз навбатида яна учга бўлади. Бу уч қисм табиат, математика, теология ҳисобланади. Бунинг сабабини у мазкур фанларнинг ўрганиш, текшириш объектлари турлича бўлиши билан изоҳлайди. Ибн Синонинг фикрича, тибийёт моддий борлиқ ва ҳаракатларни ўрганади. Математика фани материя ва ҳаракатта боғлиқ объектлар (тўртбурчак, шар, айлана, ва шу кабилар)нинг ҳажмини ўрганиш билан шуғулланади. Теология фани материя ва ҳаракатта боғлиқ бўлмаган объектлар, масалан, Яратганнынг илоҳий фаолиятини ўрганади.

Ибн Сино амалий илмни ҳам уч қисмга бўлади. Биринчи қисм

фақат шахсга оид бўлган билимларни ўз ичига олиб, кишининг бу ва «нариги» дунёда бахтга эришиши учун унинг характери қандай бўлиши кераклигини ва бунинг учун нималар қилиш кераклигини ўргатади. Амалий илмнинг иккинчи қисми кишиларнинг оғладаги ўзаро муносабатлари ҳақида баҳс этади. Учинчи қисми эса бир шаҳар ёки мамлакат ичидаги халқларнинг ўзаро муносабатларига оид масалаларни таҳлил қилади.

Ибн Сино ўзининг «Рисолатун фи таҳсин ал-мавжудот» асарида бутун борлиқни таркибий қисмларга бўлиб, санаб ўтади ва уларга характеристика беради. Вужуди вожиб, вужуди мумкин, субъ-станция, акциденция, материя, шакл, ақл, жон, тўрт унсур, жисм, қувват, сезиш, минерал, ҳайвон, нутқ каби категориялар бу рисолада қисқача таърифланади.

Ибн Сино билиш назариясини ҳам худди юқоридаги каби материялистик асосда тушунтиради. У билиш – сезгилар ёрдамида ҳиссий билиш ва тушунчалар ёрдамида фикрлаш, билишдан ташкил топади деб ёзади. «Сезиш, – деб ёзади Ибн Сино, – бу шундай қувватки, у ташқи нарсаларнинг ўзи бўлмай, балки бизнинг ҳисларимизда вужудга келади. Сезишда нарса-ҳодисаларнинг айрим ташқи белгилари, конкрет томонлари билинса, ақл уларнинг моҳиятини, ички томонларини мавҳумлаштириш орқали била олади».

Ибн Сино фалсафаси ўзига яраша қарама-қаршиликлардан иборат. Абу Али ибн Синонинг фалсафага оид асосий асарлари бу «Донишнома», «Китоб уш-шифо», «Китоб ан-нажот», «Китоб ал-ишорат» кабилар ҳисобланади. Ибн Синонинг фикрича, фалсафа бутун борлиқни ифодалаб берувчи фандир. Борлиқ эса уч нарсадан – жисмоний, ақлий ва илоҳий категориялардан ташкил топган. Ибн Сино ижтимоий ҳаёт ҳақида ҳам фикр билдириб бундай дейди: «Хукмдор мамлакат қонунлари мажмуасини тузишда халқнинг ҳаққоний, ахлоқий ва асрий анъанавий хусусиятларини ҳисобга олиш керак, чунки ҳаққоният инсон ҳулқининг барча томонларининг беэтидир». Ибн Сино инсон руҳи ҳақида ҳам сўз юритиб, унинг табиатдан ташқари, мустақил ишлаши мумкинлигини эътироф этади. Ибн Сино дунёни билишда ҳаёлга, унинг инсонга берадиган имкониятларига ҳам катта эътибор қилади. Психологик категория бўлган хотирага Ибн Сино катта эътибор бериб, унинг физиологик асосларини тушунтириб беришда қўплаб қизиқарли мисолларни келтиради. Ибн Синонинг болаларни ёш даврларига қараб тарбиялаш тўғрисидаги фикрлари ҳозирги кунда ҳам тарбия соҳасида эътиборга лойиқ қарашлар қаторидан жой олган.

Абу Али ибн Сино шеърлярида рухий ва фалсафий қарашлар

Абу Али ибн Сино ўз ижоди давомида фақат илмий изланиш ишларини олиб бормади, балки бадий адабиёт соҳасида, шеърлярида, ҳикояларида ва ўзи ҳақида ҳам халқ оғзаки ижодида кўплаб асарлар битилган. Ибн Сино бу бадий адабиёт соҳасидаги ишларида фан ютуқларини баён этиб беришни, бу орқали инсонларга билим беришни ҳам мақсад қилиб олди. Буюк мутафаккир бўлган Ибн Сино шеърляри ва адабиёт орқали инсонларга етказиб бериш керак бўлган билимлар тизими ва унинг тез таъсирини яхши билган. Биз куйида унинг рухиятга ва фалсафага тегишли асарларидан намуналар келтирамиз.

*Рух бўлинур, аввал, табиийга гоят,
У хуш, тоза, мусаффо бугдан иборат.*

*Калб аро хуш, тоза нарса рух аталур,
У туфайли баданларда ҳаёт қолур.*

*Рух бўлинур тақсимчига мия узра,
Қўйилгандир рух у ерда нарда ичра.*

*Бу тур мия қорни ичра етук бўлур,
Ҳис этиш ҳам, фикрлаш ҳам шунда эрур.*

*Ҳар бир рухнинг қуввати бор ўзига хос,
Уни ҳеч қайси бошқаси хос этолмас.²⁷*

Бу ерда Ибн Сино инсон руҳининг қандай тузилганини, унинг инсон танасини бошқарувчи, ҳаётини таъминловчи омил эканини, мияда жойлашганини, инсон ҳис-туйғуларининг, фикрининг у билан боғлиқлигини, инсон ҳис-туйғуларининг ҳар бирининг ўзига хос қувват билан таъминланганини айтади. Инсон руҳи унинг танасини бошқариши, инсон руҳияти билан боғлиқ ҳолда унинг ташқи муҳит билан боғлаб турувчи ҳис, яъни сезгилари, уларда юз берувчи жараёнлар ўзига хослиги билан ажралиб туришини асослаб беради. Бу сағрлардан кўриниб турибдики, Ибн Сино инсон руҳи тананинг қаерига жойлашганини ва у билан боғлиқ инсон ҳаёт фаолияти юз

²⁷ Абу Али ибн Сино. Шеърлар ва тиббий достонлар. Тузувчи А. Ирисов. 1981 й. 64-б.

бераётганини ўз фикрларида таҳлил қилиб беради. Россиялик олима Н.Бехтерева ўз изланишларида инсон руҳининг қаерга жойлашганини ва у ҳақиқатан ҳам борлигини таҳлил қилган эди. Унинг фикрлари худди Ибн Синонинг бир қанча асрлар олдин айтган фикрлари тасдиқлайди. Диққат қилиб қаралса, Ибн Сино руҳ инсон миясининг ва мия пардасининг оралигида жойлашган демокчи бўлади. Руҳ инсон вужудидаги ҳамма жараёнларни бошқариб туради, деб айтади муаллиф.

Ибн Сино яна инсонни сочини рангига қараб мизожларни ажратиш мумкинлигини, уларни фарқлаш мумкинлигини кўрсатиб ўтади. Бу ерда инсонни темпераментларга ажратиш орқали даволаш, руҳиятини билиш кабиларни ҳам кўрсатмоқчи бўлади.

Соч ранглари ҳақида

*Оқсоч одам совуқ мизожликдур, қара,
Иссиқ мизож бўлса, сочи бўлғай қора.*

*Совуқлиги камнинг сочи малла-таргил,
Иссиқлиги камнинг сочи бўлғай қизил.*

*Ўрта мизож ранглик киши бўлса агар,
Кизини, малла ранг бўлиши чин муқаррар.*

Кўз ранглари баёни

*Агар кўзда ранг бўлса тиниқ, ахмисол,
Тухум оқи каби жисми ута яққол.*

*Кўзки, ери бўртгансимон чўнг мунаввар,
Софу тиниқ, жойи баланд ёғду сочар.*

*Кўз хуморила бўлса мовий омўхта,
Бас, бўлур десанг уни шаҳло, албатта.*

*Кўрини руҳи гар кам бўлур шахлосимон,
Гар кўп бўлур, руҳи ёниб турган ҳамон.²⁸*

Ибн Сино инсон темпераментини ўрганиб уни ёшига, танасидаги суюқликларнинг кам-кўплигига қараб, аёл ва эркаклигига қараб ўрганишга ҳаракат қилади. Буларни ҳам у шеърларида баён этиб берган. Ибн Сино рубоийларида ҳам руҳиятга тегишли фикрларни айтиб ўтган.

²⁸ Абу Али ибн Сино. Шеърлар ва тиббий дostonлар. Тузувчи А. Ирисов. 1981 й. 61–62-бетлар.

*Беш аъзо – кўз, қулоқ, тил, бурун, бармоқ,
Бўлса киши усти мукаммал, қувноқ.*

*Яна ҳавас-хаёл, фикру ваҳму ақл,
Булар иши ичдан бўйруқ юбормоқ.²⁹*

Бу рубойда Ибн Сино инсон хиссий органларини, ақл ва фаросатини руҳий кечинма сифатида, инсонни ташқи борлиқ билан боғлаб турувчи восита деб тушунтиради. Бу боғланишлар орқали инсон маълум бир билимларга эга бўлади. Бунини Ибн Сино шундай тасвирлайди: «Билим деб, нарсаларни идрок қилишга айтилади. Бу шундайки, инсон ақли уни хато ва йўлдан тоймасдан туриб унга эришиши керак бўладиган нарсадир. Бордию, бу далиллар очиқ-ойдин бўлсаю, исботлар чинакамига бўлса, у ҳолда бунга ҳикмат – донишмандлик дейилади».³⁰

Абу Али ибн Сино шеърини дostonларида инсон руҳияти ва табиатига хос бўлган хисслатлар яхши ёритиб берилган. Дейлик эркак ва аёллар мизожи ҳақида шундай ёзади:

*Иссиқ, қуруқлик, эр мизож билгил ани,
Ҳўллик, совуқликка маскан хотин тани.*

*Қайда семиз, дуч келса-чи, юмшоқ бадан,
Ҳўллик, совуқликлар анга айлар ватан.*

*Нозик бўлиб, гавда агар бўлса ориқ,
Ундай одам доим мизожидур қуруқ.*

*Гавда ичида гар ўлув кенг-кенг томир,
Иссиқ аломатлар анга замир.*

*Гар ўлсаким акси анинг битганчалик,
Унда одам мизожлари ўткир совуқ.*

*Гавда мизожи гар тузилса муътадил,
Танлар ўзига ўртача макон-манзил.³¹*

Абу Али ибн Сино бу шеърда инсонга хос бўлган мизожлар, яъни совуқ ва қуруқ ёки иссиқ мизожларни кўрсатади. Бун-

²⁹ Абу Али ибн Сино. Шеърлар ва тиббий дostonлар. Тузувчи А. Ирисов. 1981 й. 53-б.

³⁰ Абу Али ибн Сино. Ҳикматлар. –Т.: 1980 й. 24-б.

³¹ Абу Али ибн Сино. Шеърлар ва тиббий дostonлар. –Т.: 1981 й. 60–61-бетлар.

дай мизожлар инсонга, унинг руҳиятига таъсир этмай иложи йўқ. Бу инсоннинг темпераменти, характери, жисмонан тузилишига, керак бўлса, унинг ҳаёт фаолиятига таъсир этувчи жиҳатлар ҳисобланади.

Ибн Сино инсон психологияга оид чуқур билимларга эга бўлиб, улардан кенг фойдалана олган. Булар ҳақидаги ҳикояларда, ривоятларда Ибн Синони руҳиятга оид амалий ишлари баён этиб берилган. Дейлик, «Мен ҳўкизман», «Йигит касали», «Оқибат», «Кеч қолибсиз», «Бир кўришда» каби асарларда унинг бу каби ҳислатлари ҳақида сўз кетади. Бу ҳикояларда Ибн Синонинг хотирасини кучли бўлганлиги, инсон озикланиши ва руҳияти муносабатлари, инсон руҳиятига таъсир этиб, уни маълум бир ҳолатлардан чиқариб юбориш ёки сўзнинг инсон руҳиятига таъсири каби кўплаб психик жараёнлар ҳақида сўз кетади.

Бу юқорида билдирилган фикрлар ҳам Ибн Синонинг инсон психологиясини ўта чуқур билган ўтқир лирик шоирлигидан далолат беради. Унинг лирикасида руҳий кечинмалар, инсонга хос руҳий жараёнлар, инсон психикасининг амалий белгилари, севгимухаббат, фалсафий мушоҳадалар ва бошқа кечинмалар ўз ифодасини топган. Ибн Синонинг «Саломон ва Абсол», «Тайр», «Ҳайй ибн Яқзон», «Юсуф» каби асарлари унинг буюк файласуф, руҳшунос эканлигидан хабар беради. Ибн Сино «Тайр» асарида кишиларни камтар бўлишга, тили билан дили бир бўлишига, усти ялагирок ичи қалтироқ, икки юзламачи бўлмасликка даъват этади. Инсон характеридаги бу ҳислатларни кўрсатиш билан Ибн Сино ижобий характерли кишиларни ва салбий характерлиларни фарқлаш орқали уларга мурожаат этади. Инсон психологик жараёнларининг муҳим бир томони бўлган характер, унинг шаклланиши инсоннинг ижтимоий муносабатларга таъсирини, жамият ижтимоий ҳаётида бу жараёнлар ўрнини ўз бадиий асарларида кўрсатиб беради. Ибн Синонинг бу асарларини ҳозирда ҳам аҳамияти катта. Чунки ҳаёгимизда учрайдиган айрим салбий характерга эга кишиларнинг дунёқарашини тарбиялаш масаласи ҳозир ҳам долзарб бўлиб турибди. Инсонга хос бўлган бундай психологик жараёнлар жамият ҳаётида ва фаолиятида муҳим аҳамият касб этади.

Ибн Сино ўз тўртликларида инсонларга хос бўлган салбий фикрларни кўрсатиб шундай ёзади:

*Ўзин доно билган бу уч-тўртта нодон
Эшак табиатнинг қилур намоён.*

Булар суҳбатида сен ҳам эшак бўл.

Бўлмаса «кофур»деб қилишар эълон.³²

Ўзининг характери кўрсатиб, фақат ўзини тўғри деб, бошқалар билан ҳисоблашмайдиган одамлар характери Ибн Сино кескин танқид остига олишга ҳаракат қилади. Инсон руҳиятидаги бу каби камчиликлар, иккиюзламачиликлар салбий характер сифатида таърифланади.

Абу Али ибн Сино ҳақида қанча гапирса, ёзиб таърифласа кам. Айтиш мумкинки, Ибн Сино ўзининг кўп қиррали ижоди билан фаннинг турли соҳаларига чуқур кириб борди ва инсон руҳиятини яхши англаб борди. Фан ривожига у жуда кўплаб янгиликлар қўшди, уларни бойигди, ўз замонасидан жуда илгарилаб кетди. Абу Али ибн Синонинг психологик фикрлари минг йиллар давомида ўз аҳамиятини сақлаб келмоқда ва бундан кейин ҳам унинг аҳамияти камаймайди. Маълумки, Шарқда Аристотель «Муаллими ул-аввал» – «биринчи устоз» деб тан олинган бўлса, Ибн Синони «Шайх ур-раис» – «олимлар бошлиғи», Буюк Форобийни эса «Муаллими ас-соний», яъни «иккинчи устоз» деб тан олганлар.

Абу Райҳон Беруний

Буюк аллома Абу Райҳон Беруний 973 йилнинг 4 сентябрида Хоразмнинг Кот (баъзи манбаларда Қиёт) шаҳрига яқин жойда туғилди. Беруний ёшлик чоғиданоқ илмга қизиққан. У кўп тилларни билган. Булар каторига араб тилини, форс, сурёний, юнон-грек тилларини, қадимги ҳинд тили бўлган санскритни ҳам ўрганган.

Абу Райҳон Беруний 150 дан ортиқ асарлар яратган. Булар қаторига «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар», «Оқ кийинганлар ва карматийлар тарихи», «Хоразмнинг маъмур кишилари», «Қуёш ҳаракатини аниқлаш йўли», «Геодезия», «Ҳиндистон», «Минерология», «Юлдузпунослиқда бошланғич маълумотларни англаш», «Қонуни Маъсудий», «Сайдана «каби асарларини кўрсатиш мумкин. Беруний ўзининг олдиндан кўра олиши истеъдоди билан кўпгина таълимотларни, хулосаларни яратдики, булар кейинги авлодлар томонидан тасдиқланди. Беруний фалсафанинг асосий масаласини ҳал қилишда идеалист эди. Абу Райҳон Беруний худди олдинги мутафаккирлар каби моддий оламнинг асосига тўртта нарсани – сувни, оловни, ҳавони, ерни қўяди. Берунийнинг фалсафий

³² Абу Али ибн Сино. Шеърлар ва тиббий дostonлар. –Т.: 1981 й. 49-бет.

фикрлари асосан Абу Али ибн Сино билан бўлган тортишувларда, хатларда очиб берилган.

Берунийнинг психологияга оид фикрлари асосан фалсафий масалаларни муҳокама қилиш давомида, фалсафа муаммоларига сиғиб кетган ҳолда ҳал қилинади. Бу билиш жараёнлари билан узвий боғлиқдир.

Абу Райхон Беруний ўзининг илмий асарларида билиш билан боғлиқ масалаларга қизиқиб уларни ўрганишга ҳаракат қилган эди. Беруний меросини ўрганиш шуни кўрсатадики, у ўзини илк асарларидан тортиб то сўнгги асаригача инсоннинг билиш жараёнини ўрганишга, унинг юз беришини англашга интилган.

Берунийнинг фикрича, билиш жараёнининг асосини ҳиссий билимлар ташкил этади. Агарда сезги органлари бўлмаганда эди, инсон дунё ҳақида, унинг тузилиши ҳақида билимларга эга бўлмас эди. Масалан, инсонда кўз бўлмаганда у ранглар ҳақида тасаввурга эга бўлмас эди.

Инсоннинг сезги органлари, ҳайвондаги сезги органлари билан умумий кўринишга эгадир. Беруний ҳайвонлардаги ҳар бир сезги органини уни ўраб турган борлиққа мослаштириш билан боғлаб тушунириб беради. Беруний ўз фикрларини хулоса қилиб шундай ёзди: «Ушбу сезгилар туфайли уларнинг (ҳайвонларнинг) ҳаётида тартиб бўлади ва бу тартиб ҳар доим мавжуддир».³³

Инсоннинг сезги органлари ҳам мана шу мақсадларга қаратилгандир, яъни унга ўзидан ташқарида бўлган ҳодисалар ҳақида сезги органлари ахборотлар бериб туради. Сезгининг ҳар хил кўринишлари ўзида ҳар хил сифатий фарқларга эга бўлиб, дунёнинг турли-туман кўринишларини сезишга, ҳис этишга имкон беради. Берунийнинг фикрича, ҳар бир сезги органи маълум бир қўзғатгичларга жавоб беради.

Беруний инсон сезгиларининг ҳар бирига тўхтаб ўтади ва уларни таърифлаб беради. «Кўришнинг қўзғатгичи ёруғлик бўлиб ҳисобланади, у ҳаво орқали нарсаларнинг рангини, шунингдек, шакли ва ташқи кўриниши ҳақида маълумотлар беради, инсон булар орқали кураётган ҳодисалар, нарсалар ҳақида билимга эга бўлади.

Эшитишнинг қўзғатгичи товуш бўлиб ҳисобланади, ҳаво унга бу товушларни етказиб беради.

Ҳид билиш сезгисининг қўзғатгичи бўлиб ҳар хил ҳидлар ҳисобланади, ҳаво уни сезги органларига етказиб беради. Ҳид эса маълум бир нарсадан, предметдан ажралиб чиқади, худди сувдан буг

³³ Минералогия. 8-бет.

ажралиб чикиб, ҳавода тарқалиб кетгандай ҳид ҳам шу йўсинда тарқалади.

Таъм билиш сезгисининг қўзғатгичи – ҳар хил озуқалардан келиб чиқувчи таъмлар ҳисобланади, уни тилга, тапглайга, яъни сезги органларига етказиб берувчи намлик, ҳўллик ҳисобланади.

Бешинчи сезги бу тана сезгиси ҳисобланиб, у бутун танани қоплаб олгандир. У алоҳида органга эга эмас.

Тананинг ташқи томони биринчи қўзғатгичларни қабул қилади, яъни тактил сезгиларни ўзида қамраб олади. Бу ердаг тактил сезги бу инсон танасига тегишли эканлиги кўринади».³⁴ Бу айтилган фикрлардан кўриниб турибдики, Беруний худди Форобий, Ибн Сино сингари инсондаги бешта сезги органини ажратиб кўрсатади. Беруний инсон психик жараёнларини тушунтиришда билиш ва унинг қирраларини таҳлил қилиш орқали кўрсатиб беради. Инсонга хос бўлган бу сезгилар унинг ақли ва тафаккурини атроф-муҳитдаги жараёнлар билан боғлаб туради, инсонга хос тафаккурнинг шаклланишига асос бўлади.

Инсон ҳайвонлардан фарқли ўлароқ ақл билан улардан ажралиб туради. Беруний Форобий, Ибн Сино каби инсонни худо ақл билан таъминлаган, деб билади. Инсондаги ақл унга сезги органлари томонидан берилаётган билимларни тубдан ўзгартириб беради, деб ҳисоблайди. У инсондаги айрим ҳиссий органлар аҳамияти жиҳатидан, инсон ақли билишига таъсири жиҳатидан ажралиб туради. Айниқса, ақл ва билиш жиҳатидан ажралиб туради дейди. Беруний маълум бир фикрлаш жараёнларида, унинг юқори даражасига эришишда бу сезги органларининг аҳамияти юксак деб баҳолайди. Унинг фикрича, булар асосан эшитиш ва кўриш органларидир. Булар ҳиссий билишдан ақлий билишга ўтишнинг даражаларидир деб баҳолайди у.

Абу Райҳон Беруний инсонни пайдо бўлиши, жамиятни вужудга келиши, жамият ва инсон эҳтиёжларининг пайдо бўлиш сабаблари каби масалаларни ҳам таҳлил объекти қилиб олади. Жамиятни ўрганишда, инсонларни жамоа бўлиб яшаётганини сабабларини кўрсатишда ўзига хос ёндашди. У эҳтиёжлар асосида, уларни қондиришга интилишда инсонлар бирлашиб меҳнат қиладилар ва шунга улар мажбурдирлар деб тушунтирди. Эҳтиёжларнинг бир қанча кўринишларини ҳам санаб ўтади. Хусусан Беруний одамларда бир-бирини ҳимоя қилиш эҳтиёжи, муомала эҳтиёжи, моддий ва маънавий эҳтиёжлар мавжуддир. Бу, албатта, инсон руҳиятини

³⁴ Минералогия. 8–9-бетлар.

белгиловчи омиллардан ҳисобланади. Инсон ўз эҳтиёжларини қондиришда ўзига хос бўлган руҳий ҳолатларни бошидан кечиради. Буни Беруний алоҳида кўрсатиб ўтмаган бўлса-да, лекин бу ҳол инсон ва жамият ҳаётида муҳим эканлигини англаб етган.

Беруний жамиятни ўрганишда, унинг шаклланишида ёки буни социологияда тупунтириб беришдаги жуғрофий йўналишнинг таъмал тошини қўйган олимлардан эди. Беруний одамлардаги тана рангининг ҳар хиллигига сабаб – иқлимнинг ҳар хиллиги эканлигини кўрсатиб беради.

Умуман, жуғрофий омиллар инсоннинг тилини, урф-одатини, озиқланишини, кўринишининг шаклланишига таъсир этувчи омил эканлигини Беруний кўрсатиб беради.

Беруний «Ёдгорликлар» асарида юнонлар, римликлар, эронийлар, суғдлар, хоразмликлар, христианлар, яҳудийлар, исломгача бўлган арабларнинг йил ҳисоблари, турли байрамлари ва машҳур кунлари, умуман, кўпгина халқларнинг маънавий ҳаётини муфассал тасвирлаб берган.

Абу Райҳон Беруний ўз асарларида руҳиятга тегишли асарлар битмаган бўлса-да, лекин унинг асарларида жамиятга, инсон муаммосига тегишли фикрларида руҳиятнинг айрим масалалари ҳам кўриб ўтилган. Масалан, инсон тафаккури, сезгиси, билиши, ижоди, эҳтиёжи каби масалалар ёритиб берилгандир. Беруний билан боғлиқ жуда кўп ҳикоялар ва маслаҳатлар халқ оғзаки ижодида мавжуддир. Беруний буюк олим сифатида ўзидан ўчмас асарлар ва инсоният учун керакли билимлар қолдирган.

Ўрта Осиёда, айниқса, икки дарё ўрталиғида кечган ҳаёт фаолияти инсонларнинг мураккаб ва ўзига хос тараққиёт йўлини босиб ўтганлигини кўрсатади. Бу ўлкаларни жуда кўп босқинчилар босиб олган, улар ҳар гал бу ерларни култешаларга айлантириб ташлаганлар. Яъни маданиятини, урф-одатини, тилини ва бошқа томонларини ўзгаришига сабабчи бўлганлар. Лекин ҳар гал ҳам шу култешалар остидан ота-боболаримиз янги бир маданиятимизни гуркираб ўсиши учун имкониятлар кидирганлар. Бу ўлкаларни араб истилочиларидан кейин мўғул-татар истилочилари босиб олганлар. Улар ҳам ўзларига тегишли маданиятни олиб киришга интилганлар. Демак, бу ўлкаларда яшаб ҳаёт кечирган инсонларнинг руҳиятида айнан ўша даврга тегишли бўлган руҳият шаклланди. Шу билан бирга ислом динидаги маълум бир тупунчалар асосида инсон руҳияти ҳам шаклланди. Бу эса инсонларнинг руҳиятида, ижтимоий ҳаётидаги муносабатларида яққол кўзга ташланади.

Беруний умрининг охиригача илм-фан билан шуғулланган. Бунга машҳур сайёҳ Ёкут ал-Ҳамавийнинг «Муъжам ал-удабо» – «Адиблар қомуси» китобида ёзилган ҳикояни келтириш мумкин. «Бир куни Абу Райҳоннинг олдига кирдим, – дейди ал-Валволижий, – қарасам, у жон бераётган, гарғара билан нафас олиб, кўкраги сиқилаётган эди. Ўша ҳолда туриб, менга қараб:

– Сен бир куни менга «ал-жаддат ал-фосида» ҳисоби ҳақида нима деган эдинг? – деди.

Мен унинг қийналаётган ҳолига раҳмим келиб:

– Шундай ҳолда-я? – деб сўрадим.

– Эй сен, – деди Абу Райҳон – мен бу дунё билан хайрлашаётибман, ўша масалани билмай кетганимдан кўра билиб кетганим яхшироқ эмасми? – деди.

Мен ўша масалани унга тушунтириб бердим, у бўлса уни ёдлаб олди ва ўзи ҳам ваъда берган нарсасини менга ўргатди. «Бу ҳикоядан маълум бўладики, Беруний умрининг охиригача билимга интилиб яшади. Унинг ўз шахсига оид томонлари ҳам иродали, илмга чапқоқ, хотираси ва тафаккури кенг, ҳамма нарсага диққат билан муносабат қиладиган инсон эканлигини кўрсатиб турибди.

Беруний ўз замонасидан минг йиллар олдинга ўтиб кетган мутафаккирдир:

*Пешволардан олга ўтдим шахд ила,
Мен гаввосу илм бўлди уммоним,
Ҳинддан сўра маширқ аро қадримни,
Мағриб мени ўқир, йўқдир армоним.*

Бу шеърдан кўриниб турибдики, Беруний ўз илмий меросининг қадри инсоният учун жуда керак бўлишини, фикрлаш даражасида эса илғорлигини билган. Беруний асарлари ва амалий фаолияти кўп фанларни ривожланиши учун хизмат қилган. У инсон ва халқлар ҳаётини ўрганиш орқали, уларнинг урф-одатлари, анъаналарини, оилавий жараёнларини, халқларда бу оилавий-руҳий жараёнларни кечиши ҳар хил бўлишини ўз асарларида кўрсатиб бериш орқали уларнинг психологик жараёнларини ҳам ўрганганлигини кўриш мумкин. Халқлардаги урф-одатлар ва удумлар шу халқнинг янаш шароити билан бирга улардаги руҳий-психологик кечинмаларни ҳам ифодалайди. Булар эса Беруний асарларида муҳокама объекти бўлган. Берунийнинг ахлоққа оид фикрлари мазмуни жиҳатидан аҳамиятлидир. Инсонни ахлоқий-психологик киффаси ташқи муҳит, асосида шаклланади. У инсоннинг ҳуқ-атворини ўзгариши унинг ўз қўлида эканлиги, яъни характери, мотивацияси,

тарбия билан боғлиқ руҳий ҳолатлари ўз мақсадлари ва манфаатлари асосида ўзгаришини кўрсатиб ўтади. Биринчи ўз асарларида, инсоннинг ҳулқ-атвори, ҳис-туйғулари устидан ҳукмрон бўлмоғи, руҳини тарбиялаб боришти зарурлигини кўрсатувчи фикрларни айтиб ўтган.

Маҳмуд Қошғарий

Маҳмуд ибн ал-Ҳусайн ибн Муҳаммад ал-Қошғарий XI асрда яшаган. Унинг бизгача етиб келган асари «Девону луготит турк» деб аталади. Бу шеърӣй дostonда жанглар тасвири, қахрамонлар тасвири, севги туйғулари, табиат манзаралари турли-туман ҳолатларга оид ўғит-насихатлар, замон ва кишиларга муносабатларни билдирувчи шеърлар бор. Инсон руҳиятига ҳос кечинмалар, психологик жараёнлар ҳақида мутафаккир ўз фикрини билдиради. Гўзаллик соҳибасининг илҳомли ҳис-туйғулари тасвири, севги изтироблари ва ҳаяжонлари, ошиқнинг дардли кўз ёшлари, унинг ўз маҳбубаси сари тинмай талпинишлари, айрилиқ азоби, висол севинчлари, бахтиёр дақиқалар ўтгач, уларни қўмсап, орзиқишлар, ҳуллас севгувчи юракнинг эҳтиром тўла дунёси муҳаббат мавзuidaги шеърларнинг туб мундарижасини ташкил этиб, унда инсон руҳиятидаги, ҳис-ҳаёжон, характер ҳислатлари жуда жонли акс этирилгандир.

*Сеҳрлидир кўзи,
Мусофирдир ўзи,
Тулин ойдек юзи,
Ёрди менинг дилимни.³⁵*

Бу каби шеърларда инсон руҳиятига, унинг нозик томонларига тегишли манзара акс этирилгандир. Инсон руҳий ҳолатларини, унга ҳос эмоционал кечинмаларни шоир кенг асослаб бериш орқали ўз замонидаги инсонларга ҳос руҳиятни ҳам акс этириб бера олган.

«Девон»даги шеърӣй парчаларда илм-фаннинг қадри, олимларга ҳурмат, инсон характеридаги хушҳулқилик, меҳмондўстлик, мардлик ва шунингдек, салбий характерни кўрсатувчи молпарастлик, манфаатпарастлик, бахиллик, хиёнат ва шу қабиларни ҳам қораловчи шеърлари мавжуддир. Инсонга ҳос бўлган психологик жараёнлар, инсон характерига тегишли томонлар кенг муҳокама қилинган.

³⁵ Қаранг: Қадимий ҳикматлар Т. 1987 й. 80–81-бетлар.

*Кулса киши юзингга,
Кўркли бўлиб кўрингин.
Ширин, очиқ сўз сўйла,
Ёқмоқ учун урингин.*

«Девону луғотит турк» шеърини парчаларида туркий халқларга хос бўлган психологик, маънавий қадриятлар кенг таҳлил қилинган.

Маҳмуд Қошғарий араб, форс ва адабиётнинг пухта билимдони, туркий халқлар, элатлар урф-одатлари, тилини кенг ўрганганлиги билан машҳур бўлиб, бу тадқиқотлар орқали халқларнинг руҳиятини, яшаш шароитини ҳам кузатган инсондир. Халқлар тилини ўрганиш орқали, тилда акс этган руҳий ҳолатлар ҳам ўрганилгандир. Чунки халқнинг тили бу унинг маданияти, урф-одатлари, тарихи, яшаш шароитлари, тилда юзага чиқадиган руҳий ҳолатлардир. Тил орқали халқнинг руҳияти, кечинмалари, ҳиссиёти, тафаккур даражаси кўзга ташланиб туради. Му-тафаккир бу халқлар яшаётган жойларни кезиш орқали уларнинг тилини, сўз бойлигини ўрганган ва урф-одатлари, анъаналари, қадриятларини ўрганиш орқали руҳиятига ҳам мурожаат қилган.

Аҳмад Югнакий

Аҳмад Югнакий XII–XIII асрларда яшаб ижод этган. Унинг шоир, «Ҳибат ул-ҳақойиқ» – «Ҳақиқатлар аргумони» номли дидактик асари сақланиб қолган. Бу асарида шоир ўзи ҳақида ёзиб кўзи тутма кўр бўлганини баён этади. Алишер Навоий ўзининг «Насойим ул-муҳаббат» – «Муҳаббат шабадалари» асарида у ҳақида маълумот берар экан, уни «Адиб Аҳмад» деб тилга олади. Югнакий бу асарида ўша даврнинг ижтимоий масалалари ҳақида фикр юритиб, таълим-тарбияга оид масалаларни ёритади. Бу асарида таълим-тарбияга, фалсафий масалаларни тушуштиришга интилган. Асарида инсон характериға хос бўлган, инсонни маънавий дунёсини бойитувчи томонларни тарғиб этган.

Аҳмад Югнакий инсон характеридаги муҳим хислатлардан бири бу тилни тийиш, яъни бўлар-бўлмас гапларни айтмаслик, ўзини ушлаб тура олишлик, босиқлик, бу характер хислатини тарбиялаш кераклигини айтиб ўтади. Инсон руҳиятининг муҳим бўлаги бўлган характерни тарбиялашда тилни тийиш муҳим ҳодиса эканлигини кўрсатиб ўтади. Дарҳақиқат инсон руҳиятининг муҳим бў-

лаги бўлган характерни тарбиялашда тилни тийиш муҳим ҳолат ҳисобланади. Бу ерда инсондан сабр-тоқат, чидам, иродали бўлиш каби психологик ҳислатлар талаб қилинади. Аҳмад Югнакий ўз замонаси ҳақида, у ердаги ахлоқий талаблар, таълим-тарбия ҳақида фикрларини билдириш орқали инсондаги психологик жараёнларнинг ўрнини ва зарурлигини кўрсатмоқчи бўлади. Инсон ҳаёти давомида шаклланиб бориши билан унда ўз руҳиятига, тирикчилиги билан боғланган психологик жараёнларнинг ҳам шаклланиб боришига эътибор беради. Бунда Югнакий инсонга хос билимлар, тил ва сўз, ахлоқ, таълим-тарбия масалаларини, инсоннинг бу жараёнларга эътибори ўзининг инсон сифатида шаклланиб боришига асос бўлишини тушунтиради. Бунда инсонни ижтимоийлашуви жараёнига эътибор берилганлиги кўзга яққол таъналанади.

*Эшитгил биликлик негу теб аюр,
Адаблар боши тил кудазмак турур.*

Яъни, Илмли киши нималарни сўзлайди, сен унга қулоқ сол, одоблар боши тилдир, уни тиймоқ зарур.

*Сонин сўзлаган эр сўзи сўз соғи,
Ўқуш янғишогон тил айолмас ёғи.*

Яъни, ўйлаб сўзлаган кишининг сўзи тўғридир, ўринсиз кўп вайсаган тил шафқатсиз ёвдир дейди.

Аҳмад Югнакий фалсафий масалаларни ҳам таълим-тарбияга асосланиб ёритади. Бу масалаларни кенг таҳлил қилишга инсонни ундаб туради. Дунёнинг ўзгарувчанлиги, янгининг эскиришини ва эскирининг ўрнига янгининг келишини кўрсатади. «Йигит қарийди, янги эскиради. (Бели) қувватли бўлса, букилади, кучи кетади». «Бу дунё – бир кўниб, яна кетиладиган работдир. Бу работга тушиб ўтувчилар кўниб кетаверадилар», деб ёзади Югнакий.

Аҳмад Югнакий инсонни билимли бўлишининг аҳамияти катта эканлигини, билимли инсон кўн ютуқларга эга бўлишини ўз асаарида кўрсатиб ўтади.

*Биликлик биликни адраган бўлур,
Билик татгин эй дуст биликлик билур.*

Яъни, Билимли киши илмни фарқлайди, эй дуст, илм қадрини билимли одам билади, деб ёзади.

Аҳмад Югнакий одоб-ахлоқ билан боғлиқ ҳолда инсон психологиясига тегишли бўлган таълим-тарбия психологияси муаммоларини ўрганади ва унинг усулларини кўрсатиб беради. Унинг насихатлари, ибратли сўзлари ҳозирда ҳам ўз аҳамиятини йўқотганини кўқ.

Амир Темур бин Тарагай Баҳодир

Амир Темур бин Тарагай Баҳодир (1335–1405) Ўрта Осиё халқлари тарихида ўчмас из қолдирган буюк саркарда, давлат арбоби-дир. Унинг ҳаёти ва фаолиятида икки давр яққол кўзга таъналади. Биринчи давр – тарқоқ мўтул истилочиларига қарши кураш даври. Иккинчи давр – марказлашган давлат қуриш ва фан, маданият соҳасида амалга оширилган ишлар даври ҳисобланади.

Амир Темур саройида хизмат қилувчи олимлар орасида Мавлоно Абдужаббор Хоразмий, Мавлоно Шамсуддин Мунший, Мавлоно Абдулла Лисон, Хўжа Афзал, Мавлоно Олоуддин Коши ва бошқалар бор эди. Амир Темур илм-фаннинг математика – риёзиёт, геометрия – ҳандаса, архитекторлик – меъморлик, астрономия, адабиёт, тарих, мусиқа каби соҳаларни ривожлантиришга, айниқса, катта эътибор берди.

Астрология, юлдузшунослик Амир Темур учун муҳим фанлардан ҳисобланган. Вақтни белгилаш, йўл йўналишини аниқлаш учун ҳарбий ва савдо амалий ишлари учун зарур бўлган. Амир Темур жуда талабчан, бошқарув ишларига уста ҳукмдор бўлган. У инсон руҳиятини яхши билган, инсонни бошқаришнинг қатъий йўлини танаб олган эди. Темур қаерга бормасин, у ернинг улут инсонларини ҳурмат қилганини, уларга маош тайинлаганини, иззат-ҳурмат қилганини айтиб ўтади.

Темур инсонларни қўрқинч ва умид орасида сақлаганини ёзади. Бу ерда Темур инсонларни руҳий жиҳатидан бошқаришни яхши билгани кўзга таъналади. Темур ижодини, ҳаёт фаолиятини ўрганар эканмиз, унинг ҳарбий психологияни, инсон руҳиятини, бошқаришга оид психологияни яхши билганини кўришимиз мумкин. Амир Темур давлатни бошқарар экан, инсонларнинг руҳий-психологик ҳолатларини, жамиятда уларнинг тутган ўринларини, имкониятларини, ҳаёти тажрибаларини, жамият ва инсон масалаларини яхши тушунганини, билишини кўрамиз. Давлатни бошқаришда, жамиятдаги шахснинг ўрнини, улардан фойдалана олиш, давлат равнақи учун керак бўлган ижтимоий-психологик ҳолатларини вужудга келтириш, инсонларга хос бўлган психологик жараёнлардан кенг фойдалана олиш каби санъатни яхши эгаллаганини кўриш мумкин. Амир Темур фаолиятида бошқариш психологияси, сиёсий психология, ҳарбий психология, инсон психологияси, мулоқот ва инсон руҳиятини бошқариш каби томонлар яхши такомиллашганини кўриш ва таҳлил объекти сифатида олиш зарур.

Амир Темур давлатини ривожланишининг икки ўта муҳим омилини юзага келганлиги ҳақида таниқли файласуф олим Н.Ғойибов ўзининг «Амир Темур даври маънавияти» асарида ёритиб ўтади. «Уларнинг биринчиси Амир Темур даври мафкурасининг асосини Баҳоуддин Нақшбанд тариқати гоялари ташкил этган бўлса, иккинчиси маданият ва маънавият тараққиётига бевоқифа Ҳазрати Соҳиқироннинг ўзи раҳнамолик қилгандир»,³⁶ деб кўрсатади.

Ҳақиқатан ҳам Баҳоуддин Нақшбанд олдинга сурган гояда инсон руҳиятига тегишли томонлар шаклланишини талаб қиладиган ва жамият манфаатларига мос тушадиган талаблар мавжуд эди. Инсонга хос бўлган сезгирлик, иродалилиқ, ўз ҳаётига ижодий қарай олишлик, топқирлик, ўзига ва яқинларига талабчан бўлиш, жавобгарлик, меҳнаткашлиқ, интилувчанлик ва шу каби инсон характерини шакллантириш билан боғлиқ ижобий йўналишларни тарбиялаш каби руҳий хислатлар ётар эди. Албатта, бу гоя Амир Темурнинг амалий ишларида ўз ифодасини топди. Бизга тарихдан маълумки, Амир Темур кўп жойларни ободонлаштиришга, олим ва фузалоларни Самарқандга йиғиш орқали уларнинг илм билан шуғулланишлари учун имкониятлар яратиб берган. Нақшбанд гоясидаги қарашлар амалга ошганлиги туфайли Европадан келган сайёҳ Самарқандни шаҳар сифатида таърифлаш билан ўзини жаннатда бўлгандай ҳис қилганини айтиб ўтади. Амир Темур инсонлар руҳиятини яхши билганлиги учун ҳам уларга бўлган муносабатни тарбиялашда, маънавиятларини шакллантиришда Нақшбанд гояларидан кенг фойдаланган. Нақшбандия тариқатининг «Дил ба ёру, даст ба қор» (дил Аллоҳдаю, қўл – меҳнатда бўлсин) деган асосий қоидаси ҳам юқоридаги гояга мос келиши, инсон руҳиятини ўзида ифодалашни билан кўзга ташланади. Инсон маънавиятини, унинг амалиётини инсонга хос бўлган психологиясиз тасаввур қилиб бўлмайди.

Амир Темур амалий ишларини инсонларнинг руҳий кечинмаларини ва улар амал қиладиган халқ урф-одатларини, анъаналарини ҳисобга олиб, уларнинг ҳиссий ва эмоционал ҳолатларини билган ҳолда амалга оширган. Ҳақиқатан ҳам инсон руҳияти қилинаётган ишлардан қониқиши ёки қониқмаслиги мумкин. Шунга қараб халқнинг кайфияти шаклланади. Амир Темур шуларни ҳам ҳисобга олгандир. У ўзининг «Тузуқлар»ида шундай деб ёзади: «Яна амр

³⁶ Ғойибов Н. Амир Темур даври маънавияти. –Т.: Фафур Фулом номидаги нашриет. 2001 й. 7-бет.

этдимки, кимки бирон саҳрони обод қилса ёки кориз қурса, ё бирон бог кўкартирса, ёхуд бирон хароб бўлиб ётган ерни обод қилса, биринчи йили ундан ҳеч нарса (солиқ) олмасинлар, иккинчи йили раият ўз розилиги билан берганини олсинлар, учинчи йили эса қонун-қоидага мувофиқ хирож йитилсин». ³⁷ Бу ерда, инсон меҳнати, ҳурмати ва руҳий кечинмалари ҳисобга олингани кўзга ташланади. Амир Темур инсон иқтисоди, тирикчилиги, ҳаёт кечириш имкониятлари, бойишининг асосларини яхши билгани учун уларга, улар қилаётган меҳнатга ҳурмат билан қараган.

Амир Темур ахлоқий, қонуний ва ижтимоий масалаларда қабул қилган қарорларига ҳам инсон руҳиятини, урф-одатини ҳисобга олган ҳолда ёндашган. «Шариатта оид ишларни ҳал этишда ислом қозиси ҳуқум чиқарсин. Урф-одаг ишларини эса аҳдос қозиси тафтиш қилиб, сўнг менинг арзимга етказсин». ³⁸ Кўриниб турибдики, Амир Темур халқ урф-одатларидан бошқариш ишида кенг фойдалана олган. Ваҳоланки, халқ урф-одатларида унинг кечинмалари, руҳияти, иқтисодиёти, яшаш имкониятлари, жамиятнинг эҳтиёжлари каби масалалар ётади. Темур авлодлари ичида Улуғбек, Бобур каби илм ва фан йўналишида ўчмас из қолдирган, инсоният маданиятини шаклланишига улкан ҳисса қўшган алломалар ҳам инсон ва жамиятга хос бўлган руҳий ҳолатларини яхши билганлар. Булар уларнинг ҳаёт фаолиятида, илм соҳасидаги фикрларида ўз аксини топган. Темур авлодлари ўз ҳаётлари давомида инсонга хос бўлган руҳиятни, ўзлари яшаётган жамиятнинг ижтимоий-психологик жараёнларини яхши билганлиги уларнинг қилган амалий ишларида яққол кўзга ташланади. Мирзо Улуғбек ўз илмий меросларида инсон тафаккурининг чексиз имкониятларини, илм соҳасидаги ютуқлари орқали кўрсата олди. Унинг «Зижи Кўрагоний» асари ўз даври ва келажак учун астрономия фанидаги энг буюк кашфиёт эди. Самарқандда қурдирган обсерваторияси дунё кашфиётларининг муқаддаси бўлиб қолди.

Унинг тарихга тегишли асарида тарихий ҳодисалар билан бирга инсонларга хос бўлган руҳият масалалари ҳам кўриб чиқилди. Тарихий шахслар, уларнинг ҳаёти ва амалий ишлари таҳлил қилининиши баробарида давр психологияси ва шахсларга хос руҳий кечинмалар ҳам кўрсатилади. Шунинг кўриш мумкинки Амир Темур даврида бунёдкорлик кучи ҳамда Соҳибқироннинг бевосита амалий сарф-харакати туфайли мамлакатда фан, маданият, санъатнинг кўплаб

³⁷ Темур тузуқлари. 99-бет.

³⁸ Уша китоб. 74-бет.

соҳалари гуркираб тараққий топди. Темурийлар даврида қуйидаги тўрт буюк мактаб юзага келди. Булар, юқорида кўрсатганимиздек, Мирзо Улуғбек раҳбарлигидаги илм-фан тараққиёти, Алишер Навоий бошчилигидаги бадиий адабиёт равнақи, Абдулқодир Мароғий раҳбарлигидаги мусиқа илми ва Камолиддин Беҳзод номи билан боғлиқ рассомлик санъати мактаби қабиладир. Бу мактаб намоёндалари ўз йўналишларида жамиятга ва инсонга хос бўлган руҳий-психологик жараёнларни ҳам тушунтириб беришга интилдир. Улуғбек ўз бобоси каби, илмга ва маърифатга катта эътибор берди. Илм бу инсонларни ёруғликка олиб чиқувчи асосий куч эканлигини билган ҳолда, «Илм олиш ҳар бир мусулмон йигит ва қиз учун фарздир», деган ўғитни олдинга сурди. Бу фикрнинг ўзида ҳам инсон ва унинг руҳияти, тафаккури ривожланиши кераклигини, инсон психик жараёни, унинг сезилари билим олишга қаратилиши кераклиги олдинга сурилади. Алишер Навоий бадиий ижодиётида ҳам инсон руҳиятини, жамиятдаги ижтимоий-психологик жараёнларни таҳлили, баркамол инсон ва етук жамият, уми бошқарини билан боғлиқ тоялар мавжуд. Камолиддин Беҳзод ва унинг мактаби вакиллари эса инсонга хос руҳий кечинмаларни ўзида акс эттирган, жаҳон маданиятига, санъатига улкан ҳисса бўлиб қўшилган таъсирий санъатни яратдилар. Бу расмларда ўша давр инсонларининг ҳаёт образи, руҳий-психологик ҳолатлар, ҳиссий кечинмалар, табиат гўзаллиги, инсон гўзаллиги ўз аксини топган. Бу давр ҳақида таниқли тадқиқотчи олима Хильда Хукхэм шундай дейди: «Ўн бешинчи асрни темурийлар Ренессанси даври деб аташ мумкин».³⁹

Амир Темур авлодлари бўлган Бобур ва унинг авлодлари ҳам ўз ҳаётлари давомида инсонни лол қолдирадиган амалий ишларни бажарганлар. Бобурнинг Ватанни севиши, Ватан туйғуси унинг битган шеърларида ўз аксини топган. Амир Темур авлодлари бўлган бобурийлар яратган биноларнинг гўзаллиги ҳақида файласуф олим Н.Ғойибов шундай ёзади: «Ўшанда «Латъл қалъа»даги улкан боғ ва бир-биридан гўзал обидаларни томоша қилиб юриб, айлана гумбазли, ранго-ранг нақшинкор «осмони»кенг бир залга кириб келдик. Залнинг баланд гумбазли доираси гардишида араб алифбосида форсча қуйидаги байт битилган эди:

Агар фирдавс дар ин замин аст,

Ҳамин асту, ҳамин асту, ҳамин асту.

Яъни: агар ер юзида жаннат бор бўлса, у ана шу, ана шу, ана шу ердадир.

³⁹ Хильда Хукхэм. Властитель семи созвездий. - Т.: 1995 г. стр. 12-14.

Ҳақ гап. Чиндан ҳам «Лаъл қалъа»нинг мўъжизакор гўзаллигини кўриб, боғ – қалъа этагида шовуллаб оқаётган зилол дарё сувига тикилиб, «бу дунёнинг жаннати шу бўлса керак», деган ўй ҳаёлинингдан ўтади»,⁴⁰ деб ёзади. Бобурийлар ўз бунёдкорлик ишларида назик дид, гўзалликка ҳос жозибани кўрсата олганлар. Уларнинг амалий ишларида ўша давр инсонининг ҳаёлининг кенглиги, ижодий тафаккур ютуқлари, ўз даврига тенг бўлган психологик кечинмаларни акс этганини кўриш мумкин.

Мир Алишер Навоий ижодида руҳий-психологик фикрлар

Дунё маданиятига ва туркийзабон халқлар маданиятига улкан ҳисса қўшган буюк зотлардан бири бу Мир Алишер Навоийдир. Алишер Навоий 1441 йилнинг 9 февралда Хирот шаҳрида дунёга келди. Унинг фалсафага ва психологияга оид қўллаб-қўлловчи фикрлари, олинган сурган гоялари мавжуд. Инсоният то шу кунгача Алишер Навоий яратган меросдан кенг фойдаланиб келишининг ўзи бу асарларда инсонга, жамиятга ҳос психологик жараёнларнинг мавжудлигини, ундан ўрнатилишига, билим олинишига зарур бўлган гоялар борлигини кўрсатади. Унинг асарларида эмоционал, ақлий ва ҳиссий билиш билан боғлиқ фикрлар, инсон тафаккурини ўрганиш ва масъулият билан ҳаётга, ўз ҳаёти ва бошқалар ҳаётига муносабатда бўлиш каби диққатга ҳос жараёнлар акс этган. Алишер Навоийнинг психологияга тегишли махсус асарлари бўлмаса-да, унинг асарларида инсон руҳияти, характери, эмоционал кечинмаларига ҳос фикрлар жуда қўллаб-қўлланади.

Алишер Навоий ўз фаолияти давомида қўллаб-қўлловчи асарлар битди. Булар қаторига «Бадоеъ ул-бидоя», «Наводир ун-нихоя» девонлари, беш достондан иборат «Хамса», сўфийлар ҳақидаги «Насойим ул-муҳаббат» тазкираси, «Ҳазойин ул-маоний» девони, «Маҳбуб ул-қулуб», «Тарихи анбиё ва ҳукамо», «Сирож ул-муслимин», «Муҳокамат ул-луғатайн», «Лисон ут-тайр» фалсафий достони ва шунингдек, Фоний тахаллуси билан форс-тожик тилида «Девони Фоний» каби асарлари қиради. Алишер Навоий баракали ижод қилди. Асарларида адабиёт ва адабиётшунослик, ахлоқшунослик, педагогика-психология, сиёсатшунослик, фалсафа, тарих, тилшунослик каби билимнинг турли соҳаларига оид гоялар эълон қилди. Инсон ҳаётининг унинг фаолиятининг психологик жараёнларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Шунинг учун ҳам Навоий ижодида юқорида са-

⁴⁰ Ғойибов Н. Амир Темур даври маънавияти. Ғ. Ғулом нашриёти. 2001 й. 33 б.

наб ўтилган билимлар билан бир каторда инсонга хос психологик жараёнлар содир бўлишининг асосларини қўрамиз. Навоий ижодидаги ахлоқий масалаларда, сиёсатшунослик ва фалсафий фикрларда айнан инсон руҳиятига хос бўлган психологик жараёнлар уларнинг маълум бир тушунчалар орқали ифодаланишини кўриш мумкин. Алишер Навоий «Ҳайрат ул-афрор» достонида инсонга хос бўлган билиш жараёнини баъдий ибораларда қуйидагича тасвирлайди: «Инсоннинг мияси ва тани – қўрғондир; моддий борлик эса, шу қўрғон (подшоҳ)ни ташқи муҳит (мамлакат) билан боғловчи йўллардир; ва ниҳоят хотира – хазинабон, барча инжуларни (маълумотларни) йиғувчи шахсдир». Алишер Навоий шу тариқа инсон ўз хиссиёти ва тафаккури орқали борлиқни тадқиқ этади, ундан ўзининг пок мақсадларида фойдаланади, деб кўрсатмоқчи бўлади. Бу ерда шуни кўриш мумкинки, инсон психологиясига тегишли бўлган ҳиссий ҳолатларни вужудга келтирадиган сезги ва унинг элементлари инсон тафаккурини вужудга келишга асос бўлади ва инсон тафаккури ҳам айнан сезгиларга асосан ташқи борлиқдан ахборот олади. Тафаккурнинг ўзи ҳам психологик жараён сифатида маълум мақсадларга йўналтирилган бўлади, дейди шоир. Алишер Навоий фикрича, инсон кадр-қиммати унинг мол-мулки билан эмас, балки маънавий-руҳий қиёфаси, ахлоқий-психологик сифатлари билан ўлчанади, яъни, «Элга параф бўлмади жоҳу насаб, лек шараф келди ҳаёву адаб». Инсон ахлоқи ва одоби бу буюк хислат эканлиги, унда инсонга хос бўлган ўзини тутиш, инсоний характерни шакллантириш, одамларга фойдаси тегиш, жамият ва халқ учун керакли инсон бўлиб етилиш каби масалаларни Алишер Навоий ўз асарларида муҳим масала сифатида олдинга суради.

Одамий эрсанг, демагил одами,

Оники, йўқ халқ ғамидин ғами.

Шунингдек, инсонга хос иродали, сабр-тоқатли бўлиш каби инсон руҳиятининг қирралари ҳақида ҳам ўз фикрларини баён этади.

Сабр била кўп боғлиқ иш очилур,

Ишда ошиққан кўп тойилур.

Инсонни сабрли бўлиши, ўз ишини пухта ва асосли яратилишини инсоннинг характерли томонларидан эканлигини, сабрсизлик оқибати йўлдан тойишга олиб келишини шоир кўрсатишга интилади.

Алишер Навоий инсон танаси ва унинг руҳи ҳақида ўз фикрларини билдириб бориб, инсон танаси бу унинг мияси билан боғлиқлигини «Маҳбуб ул-қулуб» асарида кўрсатиб ўтади. Уму-

ман Алишер Навоий асарларида инсон, унинг руҳий-психологик, ахлоқий-психологик жараёнлари кенг таҳлил қилиниб инсонни баркамол бўлишига, жамиятни яхши инсонлар қўлида бўлиши ва ижтимоий муносабатларда тараққиётга йўналиши каби масалалар, педагогика ва психология масалалари ўрганилади.

Навоий ижодида ўз даври маънавиятининг муҳим кўриниши – ахлоқ масаласи асосий ўрин тутди. Навоий инсон ахлоқининг узвий таркибий қисми бўлган, унинг эмоционал – ҳиссий кечинмаларини ташкил этувчи ишқ-муҳаббатни, севгини юксак ижтимоий ахлоқий тушунча даражасига кўтариш билан инсондаги бу руҳий жараённи ўрганди ва ифодалаб берди. Бу ерда Навоийнинг фикрича, ишқ-муҳаббат, севги инсонлар фаолиятини бошқарувчи, тартибга солувчи омил бўлиб, инсон қалбини турли илглардан тозаловчи, инсонда юксак маънавий ҳис-туйғуни уйғотувчи қудратли руҳий-ахлоқий куч эканлиги айтилади.

Алишер Навоий тил, сўз инсонни безайдиган жараён эканлигини, инсон сўз орқали мулоқотга киришар экан, суҳбатдонига хурсандчилик ёки кўнглига озор етказиши мумкинлигини кўрсатиб ўтади. Навоийнинг хушмуомалалик, ширинсуханлик, мулоийм бўлиш ҳақидаги фикрлари айнан инсон руҳиятининг ижобий томонларини ташкил этиб инсонда гўзаллик ҳиссини тарбиялайди. Навоий сўзнинг инсон ҳаётидаги муҳим аҳамиятли восита эканлигини яхши тушунади. Инсон сўзлаётган ҳар бир фикрини чуқур мантиқан ўйлаган ҳолда ўз ўрнида ишлатиши кераклигини тарғиб этади.

*Маъдани инсон гавҳари сўздир,
Гулишани одам самари сўздир,
Ҳам сўз ила элга ўлимдан нажот,
Ҳам сўз ила тоғиб ўлик тан ҳаёт.*

Навоий инсон характериға тегишли бўлган ҳар қандай ҳолатда ҳам рост сўзлаш, ўзини ва фикрини назорат қилиш, иродали бўлиш ёмон сўзлардан сақланиш, қўпол бўлмаслик қабиларни тарғиб этиб, инсонларға ахлоқий баркамоллик тилайди.

Тил бу миллатнинг руҳиятини ўзида мужассамлаштирган, маънавиятини кўрсата оладиган ҳодиса. Алишер Навоий ўз асарларида тилнинг, сўзнинг қадрини кўрсата олган. Юртбошимиз И.А.Каримов тил ҳақида унинг инсонга таъсири ҳақида шундай дейдилар «Маълумки, ўзликни англаш, миллий оғи ва тафаккурнинг ифодаси, авлодлар ўртасидаги руҳий-маънавий боғлиқлик тил орқали намоён бўлади. Жамики эзгу фазилатлар инсон қалбига, аввало, она алласи,

она тилининг бетакрор жозибаси билан сиғади. Она тили – бу миллатнинг руҳидир».⁴¹ Алишер Навоий айнан тилнинг инсон руҳиятига таъсири борлиги учун ҳам уни ҳар томонлама шарҳлайди. Тил миллатнинг, халқнинг ижтимоий-амалий ҳаёти давомида унинг тарихий шаклланиши ва ташкил топиши билан, миллатга хос бўлган руҳиятни тилдаги сўзларда, унга мос бўлган муносабатларда ички туғёнлари асосида ташкил тошган кўриниши ҳисобланади. Тилнинг ва ундаги сўзларнинг кенг, кўп маънолилиги миллатнинг амалий ҳаёт давомида орттирган тажрибалари асосида халқ руҳиятини ўзида акс этдириб туради. Инсоннинг руҳий ҳолатлари, ўзлигини англаш айнан тилда ўз ифодасини топади.

Абдулла Авланийнинг ижтимоий-фалсафий ва психологик қарашлари

Ўзбек миллатининг маърифатпарвар вакили олим, шоир, драматург ва жамоат арбоби Абдулла Авланий ўзининг фаол ҳаёти давомида кўнлаб илмий ва адабиётга оид асарларни ёзиб қолдирди. Буларнинг кўнчилиги педагогикага, тарбияга тегишлидир. 1909–1917-йиллар давомида махсус мактаб болалари учун ёзилган ва педагогикага, тарбияга тегишли ўндан ортиқ китоби майдонга келди. Булар қаторига «Биринчи муаллим», «Иккинчи муаллим», «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ», «Мактаб гулистони» каби дарсликлар, «Адабиёт ёхуд миллий шеърлар» каби асарларини кўрсатиш мумкин. Абдулла Авланийнинг махсус фалсафага, психологияга тегишли асарлари бўлмаса-да, лекин уларда жамиятга, инсонга, тафаккурга, инсон онига, ахлоққа, тарбияга тегишли фикрлари мавжуддир. Абдулла Авланий ўз ҳаёт фаолияти давомида инсонларнинг маърифатли бўлишларини, миллат манфаатлари йўлида биргаликда ҳаракат қилишлари кераклигини уларга сингдиришга уринди.

Абдулла Авланий 1894 йилдан бошлаб шеър ёзган бўлса-да, у шеърлар бизгача етиб келмаган. Авланийнинг 1917-йилларгача бўлган шеъррий мероси, «Адабиёт» номли 6 қисмдан иборат тўпламларида жамланган. Бу шеърлар асосан 1905 йилдан кейинги ижодига тегишли бўлиб, миллий-ижтимоий характерга эгадир. Авланий миллат ва Ватан манфаатлари йўлида инсонларни илмга, маърифатга, ўзини англашга чақиради. Миллатнинг раънақи учунгина эмас, балки унинг келажаги учун ҳам илм кераклигини, илм орқали

⁴¹ Каримов И. А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т.: «Маънавият». 2008 й. 53-бет.

миллат ўз келажагини кўра олишини у англаб етганлиги учун ҳам миллат вакиллари илмга, маърифатга чақирди.

*Аё эй соҳиби урфон! Ватин богида фарёд эт,
Отиб ташла ародин эски одатларни барбод эт.
Маориф-ла фунун таҳсилина қил раҳномалиг сан,
Қоронғуда қолан миллатни нури илма иришод эт,
Ватан меҳри агар бўлса – дилингда ишқ савдоси,
Отил нури маорифга ўзингни мисли Фарҳод эт!*

Абдулла Авлониёв озошликни, эркин ҳар нарсадан баланд кўяди. Мустамлакачилик асоратлари, тутқинлик, турғунлик Авлониёвни чуқур ўйга солади. Дин-диёнатнинг, миллатнинг бузилишини айнан шу жараёндан эканлигини қайд қилади. Шунинг учун ҳам адибни халқнинг ночорлиги, ғариблиги ўйлантиради. Бу эса унинг қуйидаги мисраларида кўзга ташланади.

*Ҳар кун ўлурам шомғача ман гамга гирифтор,
Ҳар шаб ёнурам оташа парвона каби зор,
Ҳеч кимса эмас бу мани аҳволима воқиф,
Ман хастаям му миллатим ўлмиш нега бемор?*

Авлониёв ўзи яшаётган замонда инсонларнинг онгига илм орқали таъсир этиб, уларни ўзлигини англашга чақиради. Замонасининг қанчалик аянчлилигини, халқининг ночорлигини, тараққиётга йўл йўқлигини, миллатнинг маърифатли бўлишини ягона йўли бу инсон маърифатли бўлиши кераклигини у сезади. Миллатнинг ҳаёт тарзи уни ўйлантиради, миллий манфаатларнинг поймол қилинганлиги қуйидаги фикрларида кўзга ташланади: «Биз осийликлар, хусусан, туркистонликлар думба сотуб, чандир чайнаймиз, қаймоқ беруб сут ошимиз, нон ўрнига кесак тишлаймиз».

Авлониёв адолатни бўлишни, миллатни озод, эркин ва бахтли бўлиш ҳуқуқини дунёнинг асоси деб билади. Миллий манфаатларини англамаган миллат ўз ҳақ-ҳуқуқларини билмаслиги, унинг учун курашмаслигини, маънавияти қанчалик юксак бўлмасин, ўзини англамаган миллат ўз эрки учун курашмаслигини Авлониёв тушуниб етади.

Абдулла Авлониёв шеъриятининг, маърифатпарварлик фаолиятининг асосида миллатнинг миллий онгини уйғотиш, уни бошқа миллатлардан кам эмаслигини кўрсатиб бериш мақсади ётади. Шунинг учун ҳам ўз тақдирига бепарволик, яъни пессимистик руҳиятни борлигини кўрсатиб берар экан, шундай дейди: «Боболаримизнинг «бўлса бўлар, бўлмаса ювлаб кетар» замонлари ўтди. Энди ўзимизни онглаш даври келди» демоқчи бўлади. Бу эса

унинг қуйидаги фикрида кўзга ташланади: «Америкаликлар бир дона бугдой экуб, йигирма қадок бугдой олурлар. Евруполиклар ўзимиздан олган беш тийинлик пахтамизни келтуруб, ўзимизга 25 тийинга сотурлар!» Бу жумлаларда миллат онгини уйғотиш фикри ётади. Бу билан Туркистонни тараққиёт сари боришга чакиради.

Абдулла Авлоний «Истиқболдан орзулар» шеърида Туркистоннинг келажаги, порлоқ ва буюк тараққиёти ҳақида шундай ёзади:

*Келур улфат, адоват ўртадин қалқур, кетар бир кун,
Қаро кунлар кетуб, ўрнига равшанлик етар бир кун,
Адолат боғида гулоҳий тарбият битар бир кун,
Очиб гунча даҳонин, шодлиг изҳор етар бир кун,
Ўлуру олам гулистон, қайгу-кулфатлар йитар бир кун,
Гулоби ҳуррият атри мусавфосин отар бир кун,
Дилим, гам чекма кўб, бир кун келур, бедор ўлуру олам,
Чиқиб булбуллари чаҳ-чаҳ қилур, гулзор ўлуру олам...*

Абдулла Алоний ижодида инсон муаммоси, унинг келажаги ҳам муҳим ўрин эгаллайди. Инсонни борлиқнинг буюк мавжудоти, унинг борлиги учунгина олам ҳам бор деган фикрни олдинга суради. Авлонийнинг фикрича, оламнинг яратилишидан мақсад ҳам инсондир. Абдулла Авлоний инсонни жамиятнинг бир бўлаги сифатида билади. Унинг дунёқарашидан келиб чиққан ҳолда жамиятдаги тараққиёт, ҳуқуқий масалалар ўз ечимини тона олишига унинг ақли етади.

Жамиятнинг асосини ташкил этувчи инсонга у қатга эътибор беради. Унинг тарбияси, ахлоқи, одоби, билими, малакаси, қобилияти, фаҳм-фаросати, қизиқиши, тафаккури ва унинг етуқлиги, яъни бир сўз билан айтганда маънавияти жамият учун жуда қатта бойлик эканлигини Авлоний ўз асарларида кўрсатиб ўтади. Инсон руҳияти, жамиятдаги ижтимоий-психологик аҳвол ҳақида ҳам Авлоний ўз асарларида ўтади. Авлоний инсонга тегинли фаолият асосида унинг психик жараёнлари ётишини ва ҳар бир инсоний хатти-ҳаракатда ҳис-ҳаяжон, эмоционал ҳолатлар мавжудлигини билган ҳолда ўз асарларини битган. Маълумки инсон ҳаётининг моҳияти – унда юз бераётган ижтимоий муносабатлар билан узвий боғлиқдир. Бундан кўринадики, шахснинг психик хусусиятлари ижтимоий муносабатлар асосида характерланади ва белгиланади. Шахсдаги барча психик хусусиятларнинг ижодий фаоллигининг ривожланиш манбалари унинг теварак атрофидаги ижтимоий муҳида, жамиятдадир. Авлоний шунинг учун ҳам инсонларни илм, маърифат бериш орқали тарбиялап, уларнинг онгини шакллантириш, масала-

лари билан шугулланди. Бу масалаларда у, албатта, психик жараёнларни ҳисобга олди.

Маълумки, педагогика, таълим-тарбия бу инсон билан энг аввало педагогик психология, ён даврлар психологияси, ахлоқий психология, тафаккур ва ижод психологияси кабилар билан узвий боғлиқ. Айниқса, шахс психологияси, инсоннинг хулқ-атвори ва уни тарбиялаш Авлоний меҳнат фаолиятининг муҳим омили ҳисобланади. Шунинг учун ҳам Абдулла Авлоний ўзининг бош асари бўлган «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» китобида инсонга тегишли бўлган хулқ-атворни, хатти-ҳаракатни икки гуруҳга бўлади. Бу инсонга тегишли яхши хулқлар ва ёмон хулқлардир. Инсон характерида мавжуд бўлган яхши хулқлар инсонни меҳнатга, ижодга, кенг ўйлашга, ҳалол бўлишга, ўз манфаатлари билан кўпчилик халқ манфаатларини уйғунлаштиришга, Ватан, миллат эҳтиёжларини англашга, унинг манфаатлари йўлида меҳнат қилишга ўзини бағишлашга қаратилишини билган. Авлоний яхши хулқлар қаторига куйидагиларни киритади. Булар: фатонат, диёнат, назофат, ғайрат, риёзат, қаноат, шижоат, илм, сабр, ҳилм, интизом, миқёси нафс, виждон, ватан суймақ, ҳаққоният, назари ибрат, иффат, ҳаё, идрок, хайрихоҳлик, садоқат, муҳаббат кабилардир. Бундай хислатларга эга бўлган инсонлар маърифат орқали Ватан келажаги учун қурашувчи бўлишини, унинг манфаатларини ҳаётга татбиқ эта олувчи бўлишини Авлоний билган. Аксинча, ёмон хислатлар инсонни бепарво бўлишга, фақат ўз манфаатларини ўйлашга, ўзим бўлай қабулида иш кўришга олиб келишини у санаб ўтган ёмон хислатларда кўришимиз мумкин.

Умуман, Абдулла Авлоний ижодида унинг фаолиятининг ижтимоий-фалсафий томони бу жамият, миллат тараққиёти, инсоннинг шаклланиши, ахлоқий, эстетик тарбияси, маданият, маърифат, маънавият масалалари, уларни амалий ёйиш муаммолари каби ўнлаб муаммоларни ўзида қамраб олганлиги билан кўзга ташланади. Абдулла Авлоний ҳаёти лавомида ўз миллатининг маърифатли бўлишини, унинг ривожланган миллатлар қаторидан ўрин олишини, дунёвий билимларга эга бўлишини орзу қилган ва бу йўлда меҳнатини аямаган.

Абдулла Авлоний фаолиятининг муҳим томонларидан бири бу инсонларни тарбиялаш, уларнинг маънавиятли бўлишини таъминлаш эди. Бу йўлда у педагогика, тарбия масалаларига катта эътибор беради. Айниқса, психик жараёнларни ҳисобга олган ҳолда инсон тарбияси, унинг ўзлаштириш масалалари, характерини шаклланти-

риш ва жамият учун фойдали инсон қилиб тарбияланг масалалари Авлоний фаолиятининг асосини ташкил этади.

Жамиятнинг асосини ташкил этувчи инсонни тарбиялангга Авлоний катта эътибор беради. Инсон ахлоқи, одоби, билими, малакаси, қобилияти, фаҳм фаросати, қизиқиши, тафаккури, манфаати, эҳтиёжи ва унинг етуклиги, яъни бир сўз билан айтганда, маънавияти жамият учун жуда катта бойлик эканлигини Авлоний ўз асарларида ижтимоий-психологик, фалсафий маънода ифодалайди.

Инсон руҳияти, жамиятдаги ижтимоий-психологик ҳолат ҳақида ва халқнинг ахлоқи ҳақида А.Авлоний ўз асарларида тўхталиб ва таҳлил қилиб ўтади. Авлоний жамият масалаларини ўрганар экан, халқ учун, унинг ривожланиши учун маърифатли бўлиши жуда катта манба эканлигини билади. Шунинг учун ҳам у инсонларга ўз ҳаётларини, ривожланган халқларнинг ҳаётларини кўрсатиб берувчи ва халқнинг қалбига, онгига тез таъсир этувчи омилларни излади. Бу, албатта, унинг амалий ишларида, фаоллигида кўзга ташланади. Инсон ҳаёти, унинг яхшиланиб бориши бу унинг онги ва тафаккури билан боғлиқдир. Инсон ўзи каби бошқа халқларнинг ҳаётини ўрганиб бориб, ундаги илгор фикрларни, амалиётни кузатиб бориб, фойдали томонларини ўрганади ва ўз ҳаётига татбиқ этади. Авлоний ҳам ўз замонадошларини ўрганар экан, уларни ҳаёти ва турмуш тарзини ўзгартириш кераклигини, дунёнинг илгор давлатларидагидек турмуш кечиришларини орзу қилди. Инсон руҳиятини ўзгартириш, уларни илгор маданиятга, билимга эга бўлиш йўллари излади. Бу йўлда у театрлар очди, дарсликлар ёзди, бир сўз билан айтадиган бўлсак, амалий жиҳатдан халқнинг руҳиятига таъсир ўтказиш йўллари излади. Инсонга хос ахлоқий масалаларни Авлоний ёритиб берар экан, кўпгина тушунчаларни ҳам таҳлил қилади. Масалан, муҳаббат, дўстлик, сабр-тоқат, ақл, сўз ва бошқа шу қабилар. Бу масалаларни инсонга хос бўлган ҳиссиёт, тафаккур, нутқ, сезги, диққат каби тушунчалардан олиб олиб тушунтириб бўлмайди. Маълумки, муҳаббат бу инсонга, Ватанга, халққа, юртга, устозларга, ота-онага ва шу қабиларга бўлган инсоннинг эмоционал кечинмасини кўрсатади. Маърифатпарвар бўлган Авлоний эса айнан Ватан равақи учун бу тушунчани кенг талқин қилиб, инсонлар қўнглига Ватанни севиш энг муқаддас бурч эканлигини жойламоқчи бўлади. Умуман олганда, Авлоний фаолияти бу инсонларни тарбияланг орқали дунёвий мамлакатлар каби бўлишга интилишнинг назарий ва амалий жараёнини ташкил эта-

ди. Унинг психологик томонлари айнан инсонга хос ахлоқий, эмоционал жараёнлар билан боғлиқлигини кўрсатади.

ХУЛОСА

Шарқ минг йиллар давомида ўзининг юксак маънавияти ва маданияти билан дунё цивилизациясига улкан ҳисса қўшиб келди. Тарих ва унда мавж урган жараёнлар бунинг ёрқин мисолдир. Қадимдан туркий халқлар орасидан кўплаб алломалар етишиб чиқдики, уларнинг бизга қолдирган мерослари бутун жаҳон халқлари учун ва маданияти учун ҳозирда ҳам катта аҳамиятга эга бўлиб келмоқда. Бу меросларни ўрганиш, улардан маънавиятимизни бойитиб боришда фойдаланиш учун ҳозирда кенг имкониятлар вужудга келди.

Ўзбекистон тараққий этиб борар экан, унинг ривожланишида авлодларимиздан қолган қадимий мерослар муҳим аҳамият касб этиб келди. Дунё маданиятига, илм-фанига улкан ҳисса қўшган бу мутафаккирлар ўз таълимолари, билимлари, дунёқарашлари билан инсоният тарихий тараққиётида ўчмас из қолдирганлар.

Ушбу кичик китобчада уларнинг психологияга оид фикрлари ўрганилди. Албатта, бу кичик бир уриниш. Чунки бу буюк мутафаккирлар ўз асарларида инсон руҳияти, психологик жараёнлари ҳақида кўплаб билимларни ҳаёт фаолиятлари билан боғлаган ҳолда кўрсата олганлар. Албатта, уларнинг руҳиятга оид махсус асарлари бўлмаса-да, лекин жамиятни ўрганиш билан, инсон ахлоқий масалаларини таҳлил қилиш билан боғлиқ ҳолда кўпгина психологияга оид фикрларни айтиб ўтганлар. Шунини қайд этиб ўтиш жоизки, инсон ҳаётини руҳий-психологик кечинмаларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Шунинг учун ҳам мутафаккирлар тегиб ўтган ҳамма масалаларда инсон психологияси, жамиятнинг ҳаёти билан боғлиқ бўлган ижтимоий психология, меҳнат психологияси, ҳозирги замон психологияси йўналишларига мос фикрлар мавжуд. Психологияга оид фикрларни кўпроқ Ибн Сино, Форобий асарларида кўриш мумкин. Шунингдек, Алишер Навоий асарларида, Беруний, Абдулла Авлоний каби инсонларнинг меҳнати натижаси бўлган асарларда инсонга хос бўлган психик жараёнлар ўз аксини топган. Улар инсон ва жамият масалаларига ўз диққатларини қаратиб, инсон руҳияти билан боғлиқ кўплаб муаммоларни таҳлил қилганлар.

Замон, давр тарихий жараёнлар давомида ўзгариб борар экан, бунда инсоннинг дунёга бўлган муносабати ҳам ўзгариб боради. Ин-

сон руҳияти ўз замонасига мос ҳолда, жамиятнинг таракқиётига хос шаклланиб боради.

Мутафаккирлар ўз асарларини ёзиш давомида инсонга, жамиятга ва унинг руҳияти билан боғлиқ жараёнларга қизиқиб келдилар. Билимлар тизимини ўрганиш орқали, ўз ҳаёт фаолиятларини кузатиш орқали борлиқдан нимани ўргандим ва нимага эришдим деб савол берар эканлар, уларнинг кўпчилиги айнан Ибн Сино ёзиб қолдирган мазмундаги жавобга мойиллик билдирганлар:

*Оламнинг сайрига қўйдимку қадам,
Қарашимда намоён булди ҳар не бор.
Ҳайратимда қўлим тутган соқолдан
Бошқа бирор нарса бўлмади онкор.⁴²*

Агар шоир айтмоқчи бўлган фикрга эътибор берсак, дунёга келдим, бу дунёда жуда кўп ҳодисаларни кўрдим, улардан ҳайратландим, лекин бу дунёда шунча билимга интилиб, ўрганиб бир нарсани билдим, бу ҳам бўлса ҳеч нарсани билмаслигимни билдим, демокчи бўлади. Бу билан ўтган мутафаккирлар жуда кўнлаб назариялар, фикрлар яратсалар-да, билимнинг кенглиги, улар қилган ишлар бу билим дарёсидан бир томчи эканлигини айтмоқчи бўладилар.

Дунё маданиятига улкан ҳисса қўшган мутафаккирларимиз ўз дунёқарашлари ва билимлари билан инсон руҳиятига, уни ўрганишга ҳам эътибор бериб келганлар. Шарқнинг буюк мутафаккирлари ўз илмий асарларида инсонга хос бўлган кўплаб масалаларни ўрганганлар, лекин айнан руҳиятга бағишланган, инсон психологиясига тегишли махсус асарлари йўқ. Шу билан бирга уларнинг асарларини инсон психологиясидан ташқарида деб ҳам бўлмайди.

Инсоннинг табиатга бўлган муносабатида, инсонни ўзига ва атрофдагиларига бўлган муносабатида, инсоннинг жамиятга ва жамиятдаги сиёсий жараёнларга бўлган муносабатларида қўйинки, инсонни барча фаолиятини психологик жараёнларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Инсон ўз ҳаёти давомида қандай эҳтиёжларни, мақсад ва манфаатларни қондиришга интиломасин, бу жараёнларда унинг руҳий-психологик жараёнлари, психологик кечинмалари асосий ўришда туради.

⁴² Абу Али Ибн Сино. Шеърлар ва тиббий достонлар. –Т.: 1981 й. 43-бет.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Каримов И. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т., «Маънавият». 2008 й.
2. Авесто. Яшг китоби. М. Исҳоқов таржимаси. –Т., «Шарқ», 2001 й.
3. Ҳомиджон Ҳомидий. Авестодан Шохномагача. –Т., «Шарқ», 2007 й.
4. Ҳомиджон Ҳомидий. Кўхна Шарқ дарғалари. –Т., «Шарқ», 2004 й.
5. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. –Т., «Фан» 1991 й.
6. Каримов Т. Муқаддас «Авесто» изидан. –Т., «Чўлпон», 2000 й.
7. Давлетшин М. Г., Абдурахмонов Ф. Р. Қадимги Шарқ мамлакатларида психологик фикрлар тараққиёти. –Т., 1995 й.
8. Абдурахмонов Ф. Р., Саидходжаев Х. Б. Социология: Маърузалар курси. –Т., Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2000 й.
9. Абдурахмонов Ф. Р., Абдурахманова З. Э. Дин психологияси. –Т., 2011 й.
10. М. М. Хайруллаев. Ўрта Осиёда илк уйғонилиш даври маданияти. –Т., «Фан», 1994 й.
11. М. М. Хайруллаев. Форобий руҳий жараёнлар ва таълим-тарбия тўғрисида. –Т., 1967 й.
12. М. М. Хайруллаев. Абу Наср Форобий. –Т., 1961 й.
13. М. М. Хайруллаев. Уйғониш даври ва Шарқ Мутафаккирлари. –Т., 1971 й.
14. Фалсафа: қомусий луғат. Т.: «Шарқ», 2004 й.
15. Ирисов А., Носиров А., Низомиддинов И. Ўрта осийлик қирқ олим. –Т., 1961 й.
16. Ҳасанов Ҳ. Сайёх олимлар. –Т., 1981 й.
17. О. Файзуллаев. Муҳаммад ал-Хоразмий ва унинг илмий мероси. –Т., 1983 й.
18. Ирисов А. Абу Али ибн Сино. –Т., 1966 й.
19. Серебряков Б.С. Трактат ибн Сины (Авиценны) о любви. –Тбилиси. 1976 г.
20. Қодиров А. А. Соипов У. Т. Абу Али ибн Сино ўрта осийлик буюк медик олим. –Т., 1980 й.

21. Абу Али ибн Сино. Ҳикматлар (А. Ирисов) –Т., 1980 й.
22. Абу Али ибн Сино: афсоналар, ривоятлар, ҳикоятлар (буларни қайта ишловчи Абдусодиқ Ирисов). –Т., 1980 й.
23. Абу Али ибн Сино. Шеърлар ва тиббӣй дostonлар. –Т., 1981 й.
24. Ғойӣдов Н. Амир Темур даври маънавияти. –Т., 2001 й.
25. Темур Тузуклари. –Т., 1991 й.
26. Фалсафа: қомусий дугат. –Т., 2004 й.
27. Алишер Навоӣй. Ҳамса / П. Шамсиев тайёрлаган напрудан А. Ҳайитметов, М. Мирзааҳмедова қайта тузганлар. –Т., 1986 й.
28. Алишер Навоӣй. Афори́змь. –Т., 2011 й.
29. Абу Райхон Беруний. Феруза (Пашрга тайёрловчи ва таржӣмон А. Ирисов). –Т., 1993 й.
30. Абу Али ибн Сино ҳақида: афсоналар, ривоятлар, ҳиколар. (Тўпловчи-муаллиф А. Ирисов). –Т., 1983 й.
31. Шарипов А. Великий мыслитель Беруний. –Т., 1972 й.
32. Абу Райхон Беруний. Ҳикматлар. –Т., 1973 й.

Мундарижа

Кириш	3
1-§. Қадимги Шарқдаги илк психологик фикрлар	5
2-§. Қадимий Зардуштийлик таълимотида инсон ва руҳий-психологик жараёнлар	12
3-§. Араб истилосидан кейинги даврда Ўзбекистон ҳудудидаги фалсафий ва психологик қарашлар	17
Форобийнинг психологияга тегишли фикрлари ва қарашлари	22
Форобий таълимотида сезилар ва уларнинг моддий асослари	24
Форобий таълимотида тафаккур ва нутқ масалалари	29
Ибн Сино ва унинг психологик қарашлари	31
Абу Али ибн Синонинг ижтимоий-фалсафий қарашлари	40
Абу Али ибн Сино шеърларида руҳий ва фалсафий қарашлар	42
Абу Райхон Беруний	46
Маҳмуд Қошғарий	51
Аҳмад Югнакий	52
Амир Темур бин Тарағай Баҳодир	54
Мир Алишер Навоий ижодида руҳий-психологик фикрлар	58
Абдулла Авлонийнинг ижтимоий-фалсафий ва психологик қарашлари	61
Хулоса	66
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	68

УДК: 159.9(09)

КБК 88.1

А 15

Ф. Р. АБДУРАХМОНОВ

Қадимги Шарқда психологик фикрлар тараққиёти

«NOSHIR» – Тошкент – 2012

Мухаррир С. Сафиева
Техник муҳаррир Д. Мамадалиева
Саҳифаловчи А. Тиллаҳўжаев

Босишга рухсат этилди 01.05.12. Бичими 60×84¹/₁₆.
Офсет босма усулида босилди. Шартли босма табоқ 4,5.
Адади 500 нусха. 22-сонли буюртма.

«NOSHIR» Ўзбекистон-Германия
қўшма корхонаси нашриёти.
Лицензия АИ № 200 28.08.2011.
Тошкент ш., Лапгар қўчаси, 78.

«NOSHIR» Ўзбекистон-Германия қўшма корхонасининг
босмахонасида чоп этилди. Тошкент ш., Лангар кўчаси, 78.

✓

ISBN 978-9943-353-71-8

9 789943 353718